

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1990 — Ч. 10 (354)

Софія Майданська: ІЗ ЦИКЛУ «ЕПІСТОЛИ»

Й. Шкворецький: ЧЕСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ:
ПОЛІТИКИ ПОНЕВІЛІ

Галина Скляренко: ШЛЯХ ДО СЕБЕ

М. Рябчук: ПАРАДОКСИ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

І. Коропецький: ПРОЄКТИ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ
СИСТЕМИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

ISSN 0585-8364

Нові видання Видавництва «Сучасність»

- * **Микола Лебедь:** УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ 1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації. ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9,00 ам. долярів (безкислотний папір)
Друге вид. книжки з 1946 р. про дії УПА (німецька окупація) містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.
- * **Юрій Самброс:** ЩАБЛІ. Мій шлях до комунізму 1988, 417 + X стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол.
Хроніка сталінського погрому українського національного відродження.
- * **Атена Пашко:** НА ПЕРЕХРЕСТЯХ. Поезії
Передне слово Михайлини Коцюбинської; обкладинка і мистецьке оформлення Опанаса Заливахи; тверда кольорова обкладинка. 1989, 168 стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-015-3 Ціна: 15,00 ам. дол.
- * **Емма Андіївська:** АРХІТЕКТУРНІ АНСАМБЛІ. Сонети
Мистецьке оформлення авторки. 1989, 238 стор. ISBN 3-89278-018-8 Ціна: 20,00 ам. долярів
«А[ндієвську] цікавить переважно внутр[ішній] світ людини, складні психоло[гічні] колізії, розкриваючи які вона вдається до поетики сюрреалізму» (І. Драч, Українська літературна енциклопедія, т. 1 [Київ, 1988], стор. 62).
- * **Франц Кафка:** ОПОВІДАННЯ (У перекладі Івана Кошелівця)
Обкладинка Надії Штендери; безкислотний папір. 1989, 261 стор. ISBN 3-89278-019-6 Ціна: 15,00 ам. долярів
У збірці 22 оповідання Франца Кафки як з публікованого за його життя, так і з посмертної спадщини.
- * **В. Домонтович:** ПРОЗА. Три томи ТОМ ДРУГИЙ
Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова.
Примітки Ю. Шевельова; суперобклад. Ярослави Геруляк, тверда оправа. 1989, 477 стор. ISBN 3-89278-009-9 (т. 2) Ціна: 30,00 ам. долярів
ТОМ ДРУГИЙ закінчує наше видання творів В. Домонтовича (Віктора Петрова), дає читачеві дві його повісті — Романи Куліша та — Без ґрунту.
ТОМ ПЕРШИЙ (1988, 519 стор.) — *оповідання Апостоли та три повісті: Дівчина з ведмедиком, Аліна й Костомаров, Доктор Серафікус.*
ТОМ ТРЕТІЙ (1988, 558 стор.) — *28 оповідань і нарисів, частина яких з'являється друком вперше.*
- Разом / ISBN 3-89278-011-0 (тт. 1, 2, 3; безкислотн. папір): 75,00 ам. дол.
- * **Олександра Черненко:** ЕКСПРЕСІОНІЗМ У ТВОРЧОСТІ
ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
1989, 280 стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-021-8 Ціна: 15 ам. долярів
Авторка наświetлює своєрідний український характер експресіонізму Стефаника в зіставленні з творчістю С. Пшибишевського, вказує на подібності з ф. Кафкою, ван-Гогом, Е. Мунком, Г. Траклем і ін.
- * **Святослав Гординський:** ПОЕЗІЇ. Вірші оригінальні і перекладні
Обкладинка автора; тверда оправа, ілюстрації, безкислотний папір. 1989, 447 стор. ISBN 3-89278-022-6 Ціна: 25,00 ам. долярів
У вибірці поезії — 15 циклів віршів та переклади неукраїнських поетів.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1990
Ч. 10 (354)
РІК ВИДАННЯ ТРИДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — OKTOBER 1990
MÜLLERSTR. 33, RGB.
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Лариса Онишкевич, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції журналу просимо надсилати на адресу:

Sučasnist
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle: Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Tel.: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

Druck: Kaly Press
450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Софія Майданська*: Із циклу «Епістоли».
10 *Євген Пашковський*: Криниця для троянд.
17 *Йозеф Шкворецький*: Чеські письменники: політики поневолі.
25 *Сергій Білокінь*: Чи був Михайль Семенко футуристом?

МИСТЕЦТВО

- 30 *Галина Скляренко*: Шлях до себе.
45 *Олег Сидор*: З мистецького життя Львова.
50 *Романа Багрій*: Нові напрями і старі проблеми в українському кіномистецтві.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 58 *Сергій Кисельов*: Архіпелаг Биківня.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 63 *Микола Рябчук*: Парадокси інтернаціоналізму.
74 *Віктор Сабаль*: Ленін — творець політичної системи СРСР.

СПОГАДИ

- 81 *Наталія Ливицька-Холодна*: Спомин про короткий період життя Олени Теліги.

НАУКА І ПОЛІТИКА

- 96 *Іван Коропецький*: Проєкти альтернативної системи економіки України.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 106 Martha Bohachevsky-Chomiak. FEMINISTS DESPITE THEMSELVES. WOMEN IN UKRAINIAN COMMUNITY LIFE, 1884-1939. — *Мирослав Прокоп*.
- 114 Журнал «Україна»: обличчям до правди. — *А Михайленко*.
- 118 Bohdan Nahaylo and Victor Swoboda. SOVIET DIS-UNION: A HISTORY OF THE NATIONALITIES PROBLEM IN THE USSR. — *Тарас Гунчак*.
- 119 Oksana Piaseckyj. BIBLIOGRAPHY OF UKRAINIAN LITERATURE IN ENGLISH AND FRENCH: TRANSLATIONS AND CRITICAL WORKS (1950-1986). — *Л. М. Л. О.*

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 2 Від Видавництва «Сучасність»
- 121 З приводу однієї статті. — *Михайло Василик*.
- 128 Про авторів

ВІД ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Шановні читачі!

Після майже 40-річної видавничо-дослідної праці на терені Мюнхену Українське товариство закордонних студій і його Видавництво «Сучасність» припиняють з кінцем жовтня 1990 свою діяльність у Мюнхені. Від листопада ц. р. місячник *Сучасність*, як і видавництво в цілому, матимуть свій осідок під адресою його теперішнього представництва в США.

Для передплатників у Німеччині й інших країнах Європи ще буде призначений наш представник, адресу якого читачі знайдуть у дальших виданнях журналу.

Видавництво «Сучасність»

ЛІТЕРАТУРА

Софія Майданська

ІЗ ЦИКЛУ «ЕПІСТОЛИ»

Наш хліб
не нам
даєш ти днешь...
Роди, проклята,
лиш камінь,
    камінь!
Хай зуби тих,
що в тебе уп'ялися
і розривають,
як вгодованого тура,
і давляться,
лигаючи кавалки,
і шкірять писки
окривавлені, масні,
хай зуби тих...
О, ні!
Нехай покірне
дідівське жорно,
що знало тільки
молоти брашно
для чужих ротів,
тепера
ці ікла жадібні
на порох перемеле!

Тільки раз
падає грудка землі
на зерно
нашої домовини...
Ну що ти,
рідненька,
не плач,
прийде час
і кільчиком легко проб'ю
склепіння свого саркофага,
і рястом ростиму з долонь
молитовно стулених...
Скрикнуть батько:

Софія Майданська
жовтень 1990 р.

Нарешті!
Пора покидати Ковчег.
Із Чорнобиля
чорна вода відійшла
і голуб
калини галузку приніс...

Лист 25

Щоразу повертаюся до тебе
обличчям зрілої смиренности
на тлінних плащаницях листа.

Колючий дріт кордонів і таборів,
і резервацій заповідної природи,
нам не дає сплестися
вінком весільним
хуторянської землі.
Лише долоні роздираю
на терніях іржавих...

Невже такими,
кривавими,
завжди повинні бути
оці короткі лінії життя?

Лист 34

Чорнозем підвівся
і дивиться в вічі...

П. Тичина

Тобі легко буде
мене розшукати в пустині,
де між мальв, калин і криниць,
наче стовп соляний,
стоятиму в білій хустині.
Де триста років
не підведеться чорнозем,
не підведеться
й не гляне у вічі,
на могильнику роду мого,
що не вмер,
ще не вмер,

ще не вмер!..
виростає каліччя.
Виростає глухе і німе,
виростає незряче
і на милицях мови чужої
навіженно по кону скаче.
Тобі легко буде
мене розшукати в пустині,
де між мальв і криниць,
наче стовп соляний,
стоятиму в білій хустині.

Лист 55

Коли настанеш,
дай слухом торкнутися
до скреслої твоєї шкіри,
дай слухом увійти
у чвал твого сімени,
о, дай спізнати проріст
паростка
і пранароду,
що мліє на повільному вогні
у кожній моїй клітині,
що темніє,
що набирає сили від коріння,
яке копала рано,
до схід сонця,
там,
де росте раїна...
Україна.

Лист 77

В облозі образів
оправлених у скань
із табірною дроту,
моя любов,
моя молитва...

Ось фас і профіль
чудотворних Богородиць
із Вишгороду,

викрадених з Вишгороду
князями боголюбними.
Печальні візантійські очі
Матерів
у казематах вічної мерзлоти
застигли
в передчутті Голготи.

Благовісту
воскові лілії,
десь на полицях
припали пилом...
Дело
N
в архів...
Архангел полетів.
А слідом
розвівалась довго
пелена
архангельських снігів...

І досі —
де не стану —
очі.
Стежать
візантійські очі.

Батьківщині

Немов дзвіниця в золотім очіпку
Чекаєш благовісту. Вже летять
Пташки із вірію і скоро, скоро
Дзвінкими голосами вдарять в серце.

У пазусі твоїй дві теплі сфери
Здіймаються так високо, що я
Немов новонароджене дитя
Кричу до них і вперто вимагаю.

Свята! Погідно будеш колисати
Мій світ біля грудей своїх, а він
Так спрагло вчепиться беззубим ротом
До цих сосків, що зойкнеш ти од болю.

Тоді суцвіттям вічної калини
Простелиться мені молочний шлях.

*

Дівчинко наша,
Гаївко,
хто поведе тебе
кладкою сплетених рук
над подвір'ям воскресним,
де церква кивнула тобі головою,
де біла її перемітка
збігала
на ігрищем збитий спориш.

Там Вероня, Калина і Анна
виводили тонко і жалібно
так,
що малі немовлята
злітали на тих голосах
під сферу зірчасту
і, посідавши рядком,
крильця складали на грудях.

Дівчинко наша,
хто зловить тебе
у тенета
із сплетених рук,
на подвір'ї воскреснім,
де берегині, олені
й сорокавосьмиклинці
з яєць великодніх біжать
на ігрищем збитий спориш.

Там Вероня, Калина і Анна
співають і досі,
звівши праведні очі
під сферу зірчасту,
аж дід мій Микола,
не втерпівши,
райські врата отворяє
і диригує,
і тенором тихо і ясно
виводить вгорі.

КРИНИЦЯ ДЛЯ ТРОЯНД

Евген Пашковський

Познайомилися в серпні — на коліно Валі налип пісок, коли, вклякнувши, дістала з целофанового пакета шампунь і випірнула в хвилях сніжної проти сонця піни, такою і впам'яталась Сергієві: заведений за голову кулачок стискає визолочене хною волосся, груди світають серпиками незасмаглого тіла. Лягла підборіддям на схрещені долоні, на бересті купальника іскріла волога, і Сергій засоромився своїх обмазучених лапистих рук, які не встиг відшурувати після зміни в цьому південному місті, куди отримав скерування на працю після закінчення училища; вітер пестив золоті сережки і Валя зідхнула, "вчителю недалечко в районному центрі, розлучилася з чоловіком, до осені загостювала в сестри", текуче полум'я хвиль свічкою займалося від пляжного воску, за бакеном чоловіґа в солдатській панамі вудив рибу з моторного човна, Сергій попросив його перевезти на протилежний безлюдний берег і дівчина замелькала бузковими п'ятнами до води.

І був холод раптового протягу по очах, іконна золотінь волосся липла парубкові на губи, була довірлива тиша в лагідно сплетених пальцях і сироти на руках, був погляд супутника і запах риби, що на дні човна билася й зіпала жабрами в дротяному садку. В Сергієвій торбі знайшлося пиво, на обгороджених гіллям грядках куцилася картопля і замурзані землею помідори соковито червоніли між листям; поки дівчина роздмухувала багаття з вербового сушняку і згином ліктя затулялась від диму, Сергій розвідав, що поблизу катма хазяїв, пройшовся по городі, на межі скубнув гілочку деревію, кинув випадкові дари на гарячий скраю вогню пісок і отрусив землю на животі; і приємно було їй догоджати, розстеливши на конюшині сорочку, вигребти з жару й обдмухати дрібну картоплину, зубами відкоркувати пляшку з відмоклою етикеткою і поглядом зціловувати підборіддя в насінинах надкушеного помідора. Валя пучкою розгладжувала брову, затуляючи сміх зеленавих очей, а коли сутінь над річкою заклубкувала туманцем, вогонь причах і за мостом на танцювальному майданчику музиканти спробували заграти "бабине літо", і вогняно над парком замлинкувало чортове колесо, вона одягла сукню і слухала, що хлопець квартирує на веранді в сивої тітоньки, яка щосуботи, відбазарувавшись, нахиляла голову до плеча, "купила курочку, візьми-но, цюкни, да, є для тебе дєвочка, серйозна, з квартіркою"; Валя мовчала, на зап'ястку її руки зблискувала медянка годинника, за срібноводдям згасло вогняне колесо, і Сергій слухом гітариста проти волі відзначав фальш ударника, а по

дорозі на міст Валя наступила на скошену будячину, ойкнула, застрибала на одній нозі і вискубнула колюх, відтак обросилася об спутану ожинником лободу, Сергій нагнувся, губами зігрів сироти на мокрих колінах: подібного щастя не було в його пам'яті.

Другого дня, пам'ятаючи кам'яний під виноградом будинок, де від магнієвого спалаху сукні заосеніло вікно, "не думай про мене погано", Сергій в городчику зрізав три глядіюлюси, поправив на плечі гітару; сестра Валі, чорноока в тісних джінсах молодичка підбочилась однією рукою, "прийшла телеграма: дитина хвора", ще однаково за яворами в кінці провулка голубіла ріка, ще власкавленна любощами долоня гладила його кучері, від городу пахло картопляною в'яллю, ще не вигасли від білого жарку її очі, ще музиканти шукали павутинну тривогу в пісні, ще сорочка незаймано біліла скраю кострища і вона, схилиючи голову на груди, з волосся вичісувала пісок і рожевим деревієм заколювала зачіску, ще пам'ять тримала родимку при ліловій без ліфчика сунічині соска, її сміх, її голос, коли, заплющена, стискувала кулачки і тремтіла кожною жилкою на шиї; сестра відмовилась дати адресу і Сергій вперше налякав хазяйку п'яним співом до півночі — за абрикосою в задушливій сутіні світив очима кіт: парубок тріснув його гітарою і вклався спати головою на бетонний поріг.

Зранку хазяйка порахувала зрізи на глядіюлюсах, підмела шепки, похмелила хлопця доморобним вином, "моя племінниця така дівочка, розпитувала за тебе, а що ж — помру, відпущу вам хатину, тут і винце і співай скільки влізе", тиждень Сергій не просихав, а суботнього ранку прийшла "така дівочка" з субатого куркою під пахвою, внесла з льошу графин вина, одним духом вихилила склянку, потягнулася й хитнула босоніжком на нову, куплену тіткою гітару, "забацай-но, щоб душа розвернулась"; звідтоді Сергій віднікувався від дармового питва, на роботі за "прогули" вписали до трудової книжки статтю — похмільний і злий побрів до кам'яного будинку, де сестра Валі з голим до пояса чоловіком, в якому признав Сергій мугиракуватого рибалку, під повіткою вішали обмотаних марлею чебаків, замість панами на господареві був міліцейський насуплений на очі картуз, під пахвами, коли він чіплав рибу, сіріли басамуги від нігтів. Сергій заїкнувся за адресу і позадкував від набиченої постаті, "Валя мириться з чоловіком, ясно, бройда".

На пляжі Сергій зазнайомився з виїзними фотографами, "а по райцентрах шастасте?", "кругом, крім заграниці і районів далекої Півночі", йому дали "показухи", себто фарбовані аніліном портрети на показ, навчили зманювати замовників, "гроші зразу не берем, ось погляньте, тьху, та за місяць люди на корову відкладають, знайдете і на портрет"; автобусна станція, сіре серце самотини штовхнуло його в тривожні вени асфальтових трас і рожеві від

безсмертника по курганах степи розкрилися навсібіч: за обочиною три грузини на ящику грали в наперсток і в міру повний киянин, залишивши супутницю в "Жигулях", віялом тицяв п'ять червінців за прогаш, і дорідна в квітчастих спідницях циганка попросила двадцять копійок на молоко, за лікоть відвела його за газетний кіоск, "тобі півмісяця не щастить", "ану, погадай-но", "перша любов тебе зрадила, ця чекатиме, дай копійку", Сергій дав монету, торопіючи від раптових пророцтв, жінка вискубнула на його грудях волосину, копійкою притиснула її до іконки, пробубніла щось, "дай гроші паперові, дай, не бійся", замотала іконку троячкою в кулаці, "щоб тобі деньгі були, щоб вона тебе любила", злегка тилом долоні плеснула хлопця по шириньці, "і щоб не забувала", дмухнула в руку і розчепірила пальці, "згорів на твоє шастя трояк"; у ресторані цибатий в солон'яному брилі дідок мацав орден на піджаку, "якісь вихватки робить, сто грам не наллє", скубав за лікті випадкових відвідувачів, "сьодня середа, не спиртний день, попросіть нехай принесе", ішов на кухню, де офіціантки, міряючи сині панхоци, з солодким вереском відмахувалися від старого, "чому ніззя? от гадина", бив по стіні алюмінієвим ціпком з розкладачки і, стискаючи пожмаканий вогонь червінця, плакав перед адміністратором, "більше ста грамів не подужу, нехай наллє... ну і мать вашу так"; по городах чоловіки, вгрузаючи чобітьми в покопану землю, зносили мішки до кіпців, а діти стягували картоплиння на купи гарбузів, по долині, відгородженій дамбою від русла, іржавіли сейнери, брутх козлового крана, обручі на пропахлих рибою діжках, а синява річки, здавалось, витікла в небо; Сергієві не набридало спати по голостінних кімнатах відпочинку на автобусних станціях, збивати носаки черевиків об ікла псоти побіля ветхих вагончиків, де мешкали молоді сім'ї, в русі з товарняка стрибати на перон станції Міллерово, якраз навпроти відділу міліції, і, розписуючись під протоколом, чекати, коли сержант знайде в аптечці зелененьку для обчесаних колін, нариватися на якогось секретаря, котрий забирав документи, плямавав губами у гарбузяній каші, "хто позволив тут лазити, хто, питаю!", брати з чужих рук чужі фотографії, запилужені й вижовклі, буцім вічний листопад марноти, а одного разу сокіл сапсан блиснув із височини на автобус, крилом черкнув по росяному передньому склі і пасажири гримнулись лобами об шибки.

І станції, і греблі, і припнуті клопотами шиферні хвилі дахів гинули в мареві — одне чекання було постійним; Сергій, і без того нахабний, по людях втратив решту сорому, навчився від хвіртки гукати "хазяйка! хазяїн!", дивитись чи не летить відв'язаний собачисько, ступати на золоте від вишневого падолисту подвір'я, між залапаних фотокарток в альбомах, в целофанових мішечках вибирати найбільш чіткі знімки, бажано паспортні, і на прощання

просити декілька червоно-брунатних троянд — вірив у зустріч і чекав, коли піднесе Валі букет, загорнутий районною газетою. Зав'ялі квіти не викидав, а знайшовши затінену бузиною криницю у безлюдному селищі, залишав у повному відрі і вкотре думав, "невже, крім пусток, нема для любові місця". Осінь дихала вокзальним смородом хльорки, а Валі не було скраю площі з безхрестою, обладнаною під будинок піонерів, церквою та школою на узгір'ю над річкою, не було в іржавій пилюці на пропахлому динями, бензиною і кінським потом базарі, не було на окраїнних вулицях: там підсвинкуватий дядьора, заникавши на горищі змійовик, світив матнею галіфе, злазив на подвір'я і догідливо озирав папку під пахвою цибаатої постаті, а над буряковими жмаками за гноєм роїлись оси, там, долонею змівши з лавочки зелене кришиво для качок, бабця радісно божилась на чоловіка в шкірянці, "це ж вугля таки завезуть", там розгублена тітка зашіпала ізсередини двері і виглядала з-за фіранки на стриженого заброду, боялась податків, там розлучена молодиця мила у мидниці ноги, розгиналася й гріла посмішку об букетний вогонь, і доля виводила його неушкодженим з лихих пригод, ніби чекала, "нехай настільки повірять у свою бережність, що над прірвою самовпевнення забуде страх, знахабніс й загине". До сверблячки нашпигані трояндами долоні студились квартою молока, груди піснею терпли, "Гей, долиною, гей широкою козаки йдуть", але не тішило, як спочатку привілля: хоч нурцюй з голокамінного берега вглиб осінньої течії, хоч на палубі "Ракети" потягуй пиво, дивись, як пластається дим по воді, рибалки на кам'яних вимостках застібають повстяні куртки, а вітер від скель несе лавровий дух юшки і на колінах рве обгортку букета, хоч на дивані порожньої кімнати готелю дотягуйсь до склянки, стеж за грою мошви за вікном і згадуй серпневу сутінь, музик, що пробували заграти під чортовим колесом білий вальс, хоч спи як убитий.

Якогось вечора в готелі Сергій стрів приятеля, прозваного Аналгіном, колишнього жокея і "дипломатичного працівника" — у шістдесяті роки возив з Москви до Ростова два "дипломати" безрозмірних шкарпеток, по червінцю за пару — колишнього таксиста і санітара в психіатричній лікарні; ящик сухого вина холів у заліпленій етикетками ванні, а приятель, сидючи на столі, шматував рибу-тараню і облизував пальці, "оно повістку до воєнкомату привіз, ну за здоров'я малоп'ющих", Сергій голкою видлубав з палця шип троянди, а холодна заграва іржавіла на капшуку павутини над горішньою шибкою, на офіційному клапті паперу і консервній бляшанці з недопалками на підвіконні; приятель згрис корка на новій пляшці і пропаленою сигаретами шторою витер на вусах вино, що пішло йому носом, "ну як, хрести дають лурики?", це означало, "замовники дають фотографії на

збільшення?", Сергій дакнув і, цураючись своєї хмільної відвертості, вбрав свіжу сорочку й поплівся в багряний задимлений смерк над провулками: на обмілину річки з розсохлого мосту сіялось за машинами ледаче порохно і прип'ятий линвою човен шарпався на стрімнину, і дрібна налякана шукою плотвичка грала на перекаті, а на чийомусь дворі мати з відра розкидала тирсу, батько втрамбовував її товкачкою і пах живицею сосновий лапник, яким дівчатко обтикувало стіни шалаша на вечірку; згодом поближчало зідхання гармошки і дзвін мідних брязкалець бубна, ватага з каністри пригостила Сергія схожим на молозиво домашнім пивом та й врізала польку, увернувши на нове підвір'я, "батько-мати просили і я прошу", ніч обзивалася тугим вжиканням молока до дійниць, розправляв крила Чумацький Шлях, "подамся додому, вечірку згуляю, під ранок батько обмакогонить ручною машинкою, два роки все згоять", тоді уперше зненавидів цей пошук, пам'ятаючи своє безсилля чинити інакше і знаючи, що до кінця днів однаково на честь його безрідного смутку жовтітиме заздравне вино чужих вікон і підвітрена сукня кайми горизонту недосяжно сліпитиме зір потойбік води; в кімнаті, наквакавшись до впаду, Аналгін прилип шокою до мокрого столу, хропів і розфиркував луску в цигарковому попелі.

Зранку на площі чекав автобуса, коли з церкви, штовхаючись на паперті, вискакували після дзвінка піонери; на сходах пристояла Валя і почула вицок набойок на каблуках своїх черевичків, покидаючи дітлашню, котра, замахуючись ранцями, вже гасала між каштанів по сквері, "який змарнілий, лікті стовбурчаться з кишень шкірянки, бант на гітарі геть полиняв, милий мій, куди поспішаєш?", радість гасла в розгубленні, "забула ім'я його, як же, як же...", хлопець відчув на шоках долоні, які відкинули його голову назад, вдихнув запах обкрейдяних пальців і Валі згадалось його серпневе ім'я, "лежала в лікарні з донькою, сестра переказувала? який там чоловік? лікується, ти надовго? запиши адресу, з мамою живу, вона побожна, кінець світу шодня пророкує", калатнув дзвоник, а діти ще жбурляли каштанами і, задкуючи до школи, затулялись течками, буцім шитами; крізь запилюжене вікно автобуса Сергій побачив світ у поминальному бурштині: тінь від бані залатує безлисті крони, куш долину на камені і закрут ріки, а молода вчителька ловить учнів за лікті побіля шкільних дверей і змушує обстукувати ноги об шкрабачку, журналом затуляючись від куряви з площі.

Після комісії густобровий, чисто голений, військовий комісар звістив про спеціальний набір і широко повів рукою на облямований лаврами з жовтої позлітки стенд земляків-інтернаціоналістів, позіхнув і кашкетом прикрив заїду на губах, "відправка через два дні, при собі імєть зубну щітку, труси, ложку, кружку і ні грама

спиртного". Отримавши півтори сотні за зібрані фотографії, Сергій махнув на поїздку додому, накупив шоколадних зайців і три пляшки золотистого шампанського, потім на задньому сидінні автобуса вітер зідхав голосами близьких і рідних людей, "ніч на баяні грав би і не хмелів — синоню, чом сиротиш себе?", чувся нагніваний шепіт Павла, "за північ своїм ключем відімкнули б клюба і серед гурту на шахівниці, мов на таці, я носив би голубці і рибні котлети, і чужосельний набрід прикладався б до слоїка", зідхав Микола, підборіддям торкаючи виріз сорочки, "на горищі помовчали б за самоваром; Галя назвалась мені дружиною, знаєш, не?" — Сергій хотів закричати, проте і в сні зашморг відчаю стискав так, що невиплаканий біль судомився в грудях, а Валя, чекаючи його в літній кухні, вологим рушником обтерла кавуна і слухала, коли дзенькне на брамі зашіпка і охриплий за день собака закігтить втопану землю. Донька дрімала з матір'ю в хаті, позолоченій лямпадним відблиском на крайніх шибках; Валя попередила матір, що спатиме на тапчані в кухні, "свят, свят, свят, відхворіла недавно і знов гріх на душу береш", "ну, мам, ну дитина ж слухає", "заміж іди, а вигулюватись та викохуватись минула пора", стояла духмяність виноградного вина, що в сулії при теплому боці плити гнало трубкою бражне повітря, яке збульбашувало воду в банці, "забула шлюб і відразу до чоловіків опісля розлучення, вугрі на потилицях і присліплені очі базарних грузинів, по клясі дитячий сміх: ви когось любите, ну скажіть? та за вами встигнеш хіба; проте інакша від тих, що, знаючи чоловічу слабину, спершу підтакують, а потім цапки стають порти ревности; нелукава і милосердна може, тільки довіру відчахнула самотина і знаття, що не знайти для дитини лагіднішого батька, і літа за новими хворобами несуть старість без привітного слова". Заколисливий грай молодого вина і срип віконниці схиляли руки на стіл, а голову на долоні і десь копитами по гальявіні притупував світляків кінць золоті масти, чорти, звисивши ноги, сивіли від нетерплячки, і домовик, запаморочений рутою, заліз до ластовиноного кубла і зап'ястком тер очі, щоб не проспати мить любовіш, і русалки піднімали з виру купальські вінки, і запалювали гноти свіч іскрами, які вичесували з волосся підковами втоплених по відлизі коней, в городчику ляки танцювали гопака і оживали букети троянд по сухих уже відрах, і відьми нарум'янювалися пелюстками.

Торбою Сергій відкишнув собаку і підійшов до вікна; вітер саме стулив віконниці і світло, протікаючи крізь шпарини, м'яким густоволоссям лягло йому на плечі, а потім дощ пах грибами, пляшку і шоколад вони знаходили полапки, "земля десь цвіте на грибницях", вино бродило тихіше від вишоку дошин по стіні, "лікар сказав: другий місяць... повір, більш нікого не знала", "діждешся, буду батьком дитині", "милий, кого ж мені ждати ще?", "чуєш,

земля відцвітає десь”, втомленому, йому дівчина снилась за шкільною лавкою і там, у сніві, Сергій пам’ятав рідню, близькість і пам’ять пробуджувала — ковток шампанського і притулена до лоба пляшка відганяли решту дрімоти, а вдосвіта Валя плакала, в поцілунку Сергій відчував присмак крові на закусених її губах, потім відводила доцю до дитячого садка, “дядя, дядя, а мені стільки років”, випручувала вона долоньку і показувала три пальці, потім під церквою чекав кінця двох лекцій і голуби синюватими тінями яснили іржавий купол, залітали до дзвіниці і пошерхом крил озвучували давно німу мідь, і до пізньої ночі удвох блукали над річкою, “вийдеш заміж, дай знати”, “жди запрошення на весілля”, “не плач, я вірю”, на вистудженій туманом кручі звисили ноги в морок і подалі від берега кидали гальку: не долітаючи до води, каміння чавкало мулом, де ніхто його не позбирає.

ЧЕСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ: ПОЛІТИКИ ПОНЕВОЛІ

Йозеф Шкворецький

Натан Цукерман, сидючи у брудному барі в Празі, уявляв собі неймовірні сцени: "Стайрона, як миє склянки в буфеті на Пенсильванській станції, Сузанну Сонтаг, як пакує булочки в пекарні на Бродвей, Гор Відаля, як на вельосипеді везе ковбаски на сніданок до школи в Квінсі". Тоді він поглядає на брудну долівку і уявляє себе, як він її миє. Ці картинки, може, й неймовірні, проте вони Цукерманові, постаті з холодної празької дійсності у повісті Філіпа Рота *Празька оргія*. Не один визначний чеський письменник виконував таку роботу після того як радянські танки в'їхали до Чехо-Словаччини в 1968 р., щоб покласти кінець тому, що сьогодні є певного роду немов би генеральною пробою Горбачова в "оф-Бродвейському" театрі. Але беручи до уваги ролі письменників у політиці Чехо-Словаччини, це не є більш сюрреалістичне, ніж події останнього часу, які висунули дисидентського драматурга Вацлава Гавела на керівника опозиції.

В *Довіднику чеських письменників (двадцятого століття)*, який видало чесько-словацьке еміграційне видавництво ("Шістдесят вісім видавців") в Торонто, є понад п'ятсот письменників, твори яких були зовсім заборонені або до невпізнання спотворені цензурою. У довіднику є прозаїки, поети, драматурги, есеїсти, науковці і, за невеликим винятком, ті цензуровані письменники включають усіх, які відіграють сьогодні ролі в літературному житті Чехо-Словаччини, такі як Мілан Кундера, Людвік Вацулік, Вацлав Гавел, Богуміл Грабал, Іван Кліма і лауреат премії Нобеля Ярослав Зайферт. Не було, отже, ніякого перебільшення, коли Люїс Арагон назвав Чехо-Словаччину "Біяфрою ума", а Гайнріх Белл — "культурним цвинтарем".

Якщо б у 1970-их роках американському туристові в Празі прийшлося потрапити до лікарні, Іван Кліма справді міг йому подати нічник, підлогу могла замітати видатна письменниця після-окупаційного періоду Ленка Прохазкова, а пиво могло бути з бочок, що їх вантажив на вагозов Вацлав Гавел.

У суспільствах, де загнзздують свободу або порушують закони, поети, прозаїки, драматурги звичайно є не тільки творцями красного письменства. Мілтон написав не тільки *Втрачений рай*, але також трактат про свободу вислову; Свіфт був не тільки автором *Подорожів Гуллівера*, але й памфлета про голод в Ірландії; Золя відо-

---

Переклад із The New York Times Book Review, 10 грудня 1989. Друкується за дозволом автора і видавництва.

мий не тільки як письменник-натураліст, але і як активний учасник справи Дрейфуса.

В жорстоких самодержавницьких системах — чи за часів реакційних російських царів, чи новітніх тоталітарних диктаторів — політичне alter ego письменника часто прикриває його літературну творчість. Він навіть не потребує писати виразно політичні твори, вистачить, щоб він змалював картини, ближчі до правди, ніж ті, що їх подає цензурована журналістика, — не говорючи вже про лакеїв-ідеологів, — і в уяві читачів такий письменник стає кимсь набагато більшим від майстерного оповідача. Письменник в такому суспільстві стає громадською постаттю — на протилежність вільним суспільствам, де функція письменника зводиться переважно до розваги, навіть коли рівень розваги є дуже серйозний і глибокого змісту.

Майже чотири століття, за винятком короткотривалої самостійності в 1918–1938 рр., чехи і словаки не знали тих свобод, що ними століттями втішалися англійці в часи своєї новітньої історії, і американці, відколи вони вийшли на світову сцену. Битва на Білій горі біля Праги (того самого року, що і пілігримські піонери причаляли до Америки) принесла не тільки кінець незалежності чеської держави, але й початок політичного і релігійного переслідування Габсбургами і їхніми добрими політичними прихвоснями-єзуїтами. Отці єзуїти почали в першу чергу нищити різноманітну чеську літературу — палити кожну книжку, яка їм попадала під руки, а зокрема протестантську біблію, якої красу перекладу і лінгвістичну вартість можна хіба порівняти до біблійної версії Джеймса Першого. Можна сказати, що чеський народ обезголовили — більшість протестантської інтелігенції, передової інтелігенції того часу, знищили або змусили емігрувати.

Одним з перших інтелектуальних вихідців був єпископ Ян Амос Коменський, член Моравського братства, основоположник сучасної педагогіки, загальновідомий під златинізованим іменем Коменіюс, який виїхав до Голляндії. Коттон Матер в *Magnalia Christi Americana* писав, що губернатор Джон Вінтроп пропонував Коменіюсові пост президента в новозаснованій Гарвардській колегії. Він, таким чином, міг би бути передвісником численних чехо-словацьких науковців, що стали професорами американських шкіл, втікаючи від нацистів і марксистів-леніністів, які перевишили єзуїтів у нищенні чеської гуманістики. Але Коменіюс був застарий їхати через океан і залишився у Голляндії. До Америки добралися його послідовники, члени Моравського братства. Хоч були й дуже знімеччені на вигнанні, вони проповідували релігію і гуманізм свого духовного вчителя.

Обезговлена нація втратила свою літературу і за несповна півстоліття єзуїти перетворили послідовників Яна Гуса, які майже

сто років перед Лютером були вже піонерами релігійних реформ і індивідуалізму в найбільш відданих римо-католиків Європи. Та це не все. Оскільки навчання у вищих школах велося тільки німецькою мовою і оскільки німецька мова була передумовою для кожної наукової чи державної кар'єри, в половині XVIII століття чеська мова залишилася майже тільки частиною фолклору. Друковане слово, за винятком молитовників для простого люду, було тільки німецькою мовою.

Проте ex occidente прийшло lux. І яка іронія: твори Йогана Готтфріда Гердера, одного із найбільш німецьких серед німецьких філософів, дали вирішальний поштовх до національного відродження чехів. Для романтичного ума Гердера мова мала важливіше значення за конституцію і політику: мова повинна визначати всі галузі людського життя, включно з усіма формами державного керівництва. Кожна мова має свої прекрасні особливості і відрізняється від іншої так як і люди між собою. Тому душею кожного народу є його мова.

Не дивно, отже, що жінки і чоловіки, які опинилися у цій шизофренічній ситуації, почали із запалом приймати і наново відкривати надзвичайну історію своєї нації, яка відрізнялася від інших власною мовою, якою вони ще слабо говорили, або якої вже взагалі не знали. Німецький філософ надхнув їх ще більше. У своїй праці *Основні риси філософії людства* він віщував велике майбутнє слов'янським народам, "як тільки вони визволяться з кайданів рабства".

І так, приблизно двісті років тому чеська інтелігенція, яка здебільшого говорила по-німецьки, почала відновлювати майже вимерлу рідну мову, щоб вона стала душею народу, який почав прокидатися зі сну. І це вони робили шляхом друкованого слова.

Це не було легке завдання. За півтора століття геноциду чеської інтелігенції і мови, на Заході розвинулася новітня белетристика, постала модерна наука і технологія, а з ними поширився відповідний словник і поетична мова. Самі чехи не подолали б тих мовних бар'єрів без зусиль німецьких лінгвістів. Чеська мова, що стала мовою селян, ледви чи могла б дати собі раду з такою реальністю, якщо б не ентузіазм лінгвістів німецького вишколу. Це майже чудо, що за нецілих сто років чехи могли перетворити поетичний, але примітивний діалект селян, на мову, здатну висловлювати нюанси високої літератури і технологічного віку.

Вони починали спершу з перекладів з інших мов. Але вже в 1872 р. не бракувало самотньої прози і поезії.

Треба взяти до уваги, що поштовхом для цього розвитку була не тільки мистецько-творча праця або літературна діяльність. Перекладати, писати стало обов'язком кожного, хто мав до цього здібності, а ті, які не могли писати, вважали своїм патріотичним обо-

в'язком читати і обговорювати те, що писали інші. Таким чином, письменник став тим, чим він завжди був у поневоленому суспільстві: представником, політиком, громадським діячем. Він, крім того, — в розумінні Гердера — став рятівником мови, тобто душі народу. Коли в 1956 р. Ярослав Зайферт сказав, що чехо-словацькі письменники є "сумлінням народу", він тільки повторив дуже стару правду.

Таке тяжке навантаження обов'язків, крім обов'язку постійно писати, дало свої наслідки — деякі позитивні, деякі негативні. Позитивним було те, що чехи стали жадібними любителями книжок, або бодай читачами, що звикли читати художню літературу. В нашому столітті цей нахил збільшився через радикальну цензуру усього друкованого слова, що її накладали нацисти, а потім леніністи. І одні і другі робили кожну добру книжку забороненим овочем, а зокрема чехо-словацькі книжки. Але те, що тоталітарні режими забороняли місцевим письменникам, часто не заборонялося в творах померлих або чужинецьких письменників. Померлі і чужі автори не були ще просвічені різними, але завгли єдиноправильними світоглядами, і тому до них не були ще застосовані ідеологічні диктати. Отже, незважаючи на гострий нагляд за видавничими справами, свободолюбні думки, висловлені у добрих книжках, дійшли до читача.

Дивлячись з негативного боку, "патріотичний обов'язок" завдавав багато клопотів ще в давні часи, зокрема добрим письменникам. Так, байронічна поема "Травень", яку 1836 р. написав Карел Гинек Маха і яка дала початок новітній чеській поезії, була сильно розкритикована майже всіма тогочасними критиками за опис вбивства батька і величаву страту романтичного "бунтаря без ідеї", описувала різні жахіття, за винятком патріотизму. У поемі чудовими, блискучими строфами змальована пасторальна краса, але без ніяких патріотичних прикрас, тому це також вважалося гріхом чистого ліризму, який багато пізніше дістав назву "формалізм".

Чеського письменника від часу відродження чеської літератури на початку XIX ст. постійно наставляли мішати політику з поетикою; деколи його навіть умовляли описувати життя чехів не таким, як воно було, але таким, яким воно повинно бути; такі вимоги значущо були передвісниками набагато пізнішого соцреалізму. Коли Мілан Кундера гнівно запротестував проти рецензій деяких американців, які вважали, що його повість *Жарт* є "обвинувальним актом сталінізму" і обстоював, що *Жарт* є "любовною історією", він не сказав нічого абсурдного, хоч, звичайно, без особливого "жарту" і сталінських зображень ніколи не було б цієї "любовної історії". Він говорив з погляду стоп'ятдесятирічної традиції так спрощено розуміти мистецтво.

Від чеського письменника сподівалися не тільки "заангажованих" літературних творів, але й чекали, що він братиме участь у

чеському політичному житті. В період перед бурхливим 1848 р. в домах патріотів вішали портрети бюрократа Франтишка Палацького, обожнювання якого досягло апогею: за широку політичну і культурну діяльність його вважали батьком народу (в 1848 р. він був лідером лібералів) і за його авторитетну працю *Історія чеського народу*. Він почав писати її німецькою мовою, а закінчив чеською. Ця книга реабілітувала антикатолицьких послідовників Гуса і дискримінувала єзуїтів. Подібною роздвоєною індивідуальністю був основоположник самостійної Чехо-Словаччини Тома Гарріг Масарик, професор філософії і автор багатьох наукових праць, включно з галузі літературної критики і однієї з перших систематичних критик марксизму. В середньому віці він всеціло віддався політиці і став першим президентом Чехо-Словаччини, свого роду філософом-королем, який в морі фашистських і напівфашистських країн Європи 1920-1930-их рр. створив острів ліберальної демократії, безприкладної в тій частині Європи.

Між найбільшими поклонниками Масарика був ніжний письменник Карел Чапек. Незважаючи на те, що він прожив більшу частину свого життя в державі, де не було режимного утиску — тобто не було первопричини для симбіози політики і поетики в одному тілі і душі, — він постійно ділив свої робочі години на інтенсивно політизований культурний журналізм і писання романів, п'єс і переклади з французької поезії. Свою пошану до Масарика, — з яким він роками зустрічався кожного тижня, — він виявив у *Розмовах з Масариком*, справді унікальній праці політичного журналізму, яка ознайомила широкі маси з мисленням великого філософа і державного мужа. Рівночасно Чапек писав дуже добрі, зовсім аполітичні новели і знамениті нариси, такі, які тепер зачисляють до популярної літератури.

Проте загроза смертельного переслідування з сусідньої Німеччини змусила його взяти на себе традиційний обов'язок чеського літератора і написати серію сильно політичних драм. Вперше як драматург він виступив з такими п'єсами, як *Р.У.Р.* (Россумові універсальні роботи і сполуляризував слово "робот" від чеського слова "робота", маючи на увазі примусову роботу, таку, яку виконували фєвдальні кріпаки); потім з драмою *Справа Макропольоса*, яка здобула собі багато більшу славу, ніж опера Лєоша Яначека, і закінчив двома зворушливими антифашистськими мелодрамами *Біла недуга* і *Мати*.

Проте, треба сказати, що традиційний обов'язок — навіть коли виконання його в обличчі нацизму було потрібне — не вплинув корисно на літературну творчість Чапека, і сьогодні на Заході згадують деколи його слабші твори, а справді великий талант письменника як автора оповідань на цьому континенті майже невідомий.

З другого боку, через свою відданість справі демократії він, до певної міри, здобув пошану і завоював славу чехо-словацького письменника, що став жертвою тоталітарного варварства. Мюнхенська трагедія вбила його і він помер за нецілих три місяці, прибитий горем. Три місяці пізніше, 15 березня 1939 р., кілька годин після окупації німецькою армією Праги, гестапо постукало в двері квартири Чапека і застало тільки його дружину. Її делікатний чоловік, можна сказати, помер саме в час, бо не можу собі уявити тої людини, що уособлювала людську гідність, щоб вона жила у світі нацистського ГУЛагу.

Протягом наступних п'ятдесяти років після того стуку у двері, через пекло таборів перейшло багато чехо-словацьких письменників, багатьох розстріляли, повісили. Брат Чапека, Йозеф, письменник і журналіст, загинув в Берген-Бельзені; в Авшвіці загинув єврей Карел Полячек, віртуоз чеської мови; Владислав Ванчура, автор багатьох романів (відомий на Заході завдяки новій хвилі фільмів *Маркета Лазарова* і *Капризне літо*) був розстріляний як закладник після вбивства нацистського губернатора Богемії Райнгарда Гайдріха. Кілька років пізніше на сталінській шибениці загинув науковець Завіс Каландра, а німецький і хворий Ян Заграднічек, унікальний лірик, після довгорічного ув'язнення прожив на волі лише кілька місяців. Згадати усіх, яких роками в'язнили обидві диктатури, від Арноста Лустіґа до Вацлава Гавела, в рамках цієї статті неможливо. Якщо в XIX ст. вимога, щоб письменники виконували патріотичний обов'язок була справою сумнівною, а деколи і трагічною, то комуністичні естети обернули її в трагічний фарс. Формалізм і космополітизм стали великим літературним злочином. Вічна радість фізичної любови давала привід звинувачувати в "аполітичному писанні", яким грішив Ярослав Зайферт впродовж усієї своєї літературної кар'єри. Любов до свого народу, яку так спонтанно виявляла перша німецькомовна генерація чехів, зроблено обов'язком і обернено в лицемірну рабську покірність "соцпатріотизмові"; це породило такі дивні літературні форми, соцреалістичні повісті про бородівничих, які деякий час цілком серйозно вважали найвищим мистецтвом в історії. Врешті — після радянської окупації в 1968 р. — соцреалізм став обов'язковим і був вписаний в статут Спілки письменників. Ті, які не були "соцпатріотами", не мали чого подаватись до Спілки.

Тоді також з'явився добре відомий парадокс: письменники в тому новому і дивному колоніальному суспільстві були або багаті, або жили як жебраки, напівлегально, поза межами суспільства; їх періодично заарештовували або звільняли з в'язниць. Майже не було якоїсь середини. Соціальний стан письменника залежав від його волі підкорятися старим нормам, як висловився бідний Йозеф К. Тиль, з зовсім іншого приводу на початку XIX ст. — змальовувати

життя не тільки таким, як воно є, але також таким, яким повинно бути. Соцреалізм прийняв це невинне правило старого патріота, викинувши з нього два слова: "тільки" і "також". Грошева нагорода соцпатріотів була велика, а після окупації 1968 р., серед загальної корупції і урядових шантажів, вона виросла понад усяку міру. В 1970-их роках поетові вистачило видрукувати один томик римованого політичного сміття. Йому безкоштовно давали більшість тиражу, бо наклад, зрозуміло, розпродувався слабенько. А найгірші партійні "культурні" журнали платили окремі премії тільки за бажання до них дописувати.

Проте, добре відома лекція історії вчить, що ідеологічна чистота є убивча, а продукти пуританської музи читають тільки ті, які мусять її читати: критики, які підлизуються урядові. Чистоту патріотичного ремесла скоро почали мішати з непатріотичним брудом — і в сталінський період 1950-их років, і в неосталінський після 1968 р. В 1960-их роках, до деякої міри, завдяки партійцям і апаратам рішень і нагляду, які розуміли, що реформи є необхідні, появились перші видатні повосенні письменники: Грабал, Гавел, Кундера, Іржі Груша, Вера Лінгартова, Йозеф Тополь та інші.

У 1980-их роках, після того як літературу майже задушили жорстокішими і абсурднішими як коли-небудь вимогами, Комуністична партія скасувала багато найогидніших наказів (наприклад, обов'язковий оптимізм), появилася дивовижна форма неонатуралізму — свого роду розгрібання брудів суспільного лиха: проституцію, хабарництво, чорний ринок. Та лихо з тією мистецькою "сміливістю" було в тому, що автори обережно кружляли по периферіях, намагаючись не зачіпити основного лиха — систему. Це й була причина, що в той період не появилася ніякий великий письменник. Звичайно, ніхто ще не знає, що ті письменники заховали в шуфлядах своїх письмових столів.

Але якщо літературу розклали, скалічили, спотворили, знищили і до великої міри примусили мовчати, то політика, як професія і багатозначне поле людської діяльності, була в період комунізму викорінена. Політики або тільки підтакували урядовій лінії, або опинилися у в'язницях чи на засланні. В набагато більшій мірі, ніж в австрійському милосердному самодержавстві чи буржуазній Франції Золя, чи Росії в період більш просвічених царів, чехо-словацький письменник приймав ролю спочатку конвєсра напівлегальних ідей — це тоді розвинулося мистецтво писання і читання між рядками, — а пізніше народного трибуна. За ним скоро пішли його сучасні послідовники — автор-кінематограф і гуманіст-інтелектуал. Засідання мистецьких спілок стали сурогатом політичних зборів і партійних з'їздів; проблеми естетики, якщо обговорювали їх взагалі, залишилися позаду питань, що відносилися до *res publica*. На тих бунтівничих зборах народився сучасний тип чехо-словаць-

кого політика: письменник замінив забороненого, знищеного і неіснуючого професійного політика. Найвизначнішими серед тієї нової породи політиків були Вацлав Гавел і Людвік Вачулік.

Але період гучних засідань спілки закінчився в їздом радянських танків. Гавелові, Вачулікові та іншим відібрали мікрофон. Проте, через якийсь незрозумілий і, мабуть, — з партійної точки зору — патологічний процес в організмі комуністичної структури, який, можливо, можна визначити як старіння, тих писак-“злочинців” не знищили фізично і цілковито не заглушили, тобто про них почули за кордоном. До них приєдналися нові голоси в Чехо-Словаччині, створивши тверде ядро літературних дисидентів, найбільш помітну і впливову групу періоду після 1968 р.: Карел Печка, Еда Крісцова, Александер Клімент, Ленка Прохазкова, Іван Кліма, Іва Котря, Зденек Урбанек, Ева Кантуркова, Егон Бонди, Ян Трефулка, Мілан Уде, Зденек Ротрелк — це тільки частина і тільки автори художньої літератури. Між ними були також науковці, філософи, теологи. Їх очорнювали, ув’язнювали, переслідували, постійно допитували і закидали “кримінальну” діяльність, їх переслідували тільки за якесь підозріння, а не за посилання своїх рукописів за кордон до еміграційних видавництв, що їх провадили головню письменники, які раніше виїхали з Чехо-Словаччини. Тієї передачі книжок поліція не могла перехопити і передача матеріалів в обі сторони відбувалася постійно: з Праги йшли рукописи на Захід, з Заходу до Праги готові книжки. Книжки розповсюджували також по всіх країнах поселення чехо-словацької діаспори. Незважаючи на всі намагання соцреалізму, чехо-словацька література завзято не хотіла померти.

Двадцять років боротьба хоробрих чоловіків і жінок чехо-словацького підпілля здавалася гласом вопіючого в пустині, проте вони не відступали від своїх принципів. Коли Вацлав Гавел сидів у в’язниці, обвинувачуваний в підричних діях, йому давали можливість емігрувати до США, де Йосип Папп пропонував йому працю драматурга в театрі. Він готовий був виїхати, але тільки під умовою, що знімуть обвинувачення з інших підсудних. Уряд, звичайно, на таке не міг піти і Гавела, замість до Нью-Йорку, післали на роботу у в’язничній ливарні. Він там майже не вмер, захворівши на запалення легенів, бо, мабуть, зумисно в’язничний лікар не допильнував.

В 1977 р. ті письменники заснували Хартію-77, групу відважних, які кинули виклик урядові шанувати власну конституцію. Це також протягом довгих років виглядало на глас вопіючого в пустині. Але голос таки хтось почув і разом з багатьма іншими в усій Східній Європі він став могутнім. В листопаді 1988 р. цей голос став криком, він врешті охопив навіть найбільш обережних, найбільш похлихливих і найбільш нерішучих. І так письменники повалили керівництво партії.

ЧИ БУВ МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО ФУТУРИСТОМ?

Сергій Білокінь

Протягом довгих років Михайль Семенко поводив себе підкреслено інакше, не так, як усі: наполегливо створював собі репутацію футуриста, писав вірші, неподібні до пересічної поетичної продукції свого часу. Чи є щось незвичайне в тому, що ретельно створюваний міт, зрештою, таки зформувався, і коли тепер заходить мова про український футуризм, в уяві виникає передусім саме його, Михайля Семенка, образ? Літературні репутації творяться саме так, а досвід показує, що в людській свідомості мало що таке стабільне й незмінюване, як саме звичний стереотип, ярлик, усталена репутація, кліше.

Але людям, які, крім означення, хотіли б одержати про український футуризм уявлення докладніше, довелось б не так просто...

Що являла собою доба, коли на Україні виникла перша футуристична група (1914)? Це були останні мирні місяці перед Першою світовою війною, останні роки царизму. Час, коли занепадали традиційні форми культури, а на їхніх руїнах виростали химерні, ще небачені квіти — прояви нового авангардного мистецтва, що з неймовірною агресивністю вкрило цією назвою численні нові явища — і ті, що були йому близькі за характером, і цілком за суттю своєю далекі.

Занепад старого мистецтва відчувався на початку ХХ сторіччя по всьому світі. Бельгійський критик Віктор Обюртен підсумував свої враження від культурних подій невеличкою книжкою, якій дав назву *Мистецтво вмирає*. У Києві 1919 року цю працю переклав і видав Лесь Курбас. А футуристичний журнал *Семафор у майбутнє*, виданий 1922 року, розпочинався відозвою, яку підписали, крім Семенка, ще Гео Шкурупій, Юліян Шпол, Олекса Слісаренко, Мирослав Ірчан і Марко Терещенко. Починається відозва так: "Мистецтво є пережиток минулого. Привид блукає по Європі — привид футуризму. Футуризація мистецтва є загибель мистецтва. Панфутуризм є ліквідація мистецтва. Смерть мистецтву!"

Що могло б вписатись у так рішуче й енергійно накреслену картину? Можливо, окремі імена сюди якраз і підійшли б. Тільки ж серед перших тут слід було б назвати якраз не Семенка. Виникають у пам'яті зовсім інші імена — скажімо, літератора, з яким Семенко і його поплічники зводили дискусії на сторінках того самого *Семафора* — такого собі Володимир Коряка ("горе-крикуна" й "літературного диктатора"). Бо ось як самоозначався Коряк у книжечці *Шість і шість* (1923): "Ми не визнаємо ніякої української літератури. Не хочемо продовжувати жадних літературних традицій. Не визнаємо еволюції літературних форм і в українській літературі ніякого місця

займати не хочемо. Ані «збагачувати рідне письменство, скарбницю національної творчості», ані бути українськими взагалі письменниками не бажаємо». Чи не правда, надто близькі ці Корякові постулати якраз до футуристичного гасла "Смерть мистецтву!"? Тож справжніми, "стовідсотковими" футуристами треба в першу чергу вважати якраз і Володимира Коряка, і тих літераторів, що передостанніми словами лаяли Максима Рильського, Юрія Яновського, Остапа Вишню, Миколу Куліша, — хіба це не логічно? Адже це вони саме й ліквідували мистецтво, несучи йому смерть, інколи навіть фізичну.

А от чи вписується в чітко зформульовану відозву *Семафора* сам поет Михайль Семенко? Як це не парадоксально, але таки навряд. Прокляваючи загибель мистецтва, Семенко, однак, у 1919 році стає одним із фундаторів однойменного журналу, редагує його разом з Василем Елланом, друкує в ньому поетичні твори. Де ж тут загибель? Говорячи про ліквідацію мистецтва, Михайль Семенко, навпаки, мистецтво розбудовував. Крім згаданого шойно *Мистецтва*, крім *Семафора*, заснував іще й видавництво, заснував першокласний журнал *Нова генерація*, новаторський кожним своїм елементом, журнал, що енергійно об'єднував і консолідував митців не лише з України (О. Влизько, В. Єрмілов, А. Петрицький) чи інших республік (М. Асєєв, В. Маяковський, О. Родченко, В. Татлін), а й закордонних (Є. Деслав, Й. Бехер), вишукуючи їх так само з великим розбором.

Не раз і не два за життя М. Семенко заходжувався коло праць теоретичних, коло літературних маніфестів і відозв. Тож не дивно, що в таких відповідальних документах він надавав колосальної ваги кожному словечку, і зокрема в цитованій відозві з *Семафору* оці дещо канібальські вигуки далі врівноважуються продовженням набагато оптимістичнішим: "Хай живе панфутуризм! Поглиблюючи революцію в мистецтві — панфутуризм готує ґрунт для конструкції. Конструкція є метамистецтво".

Тут стривожене серце людини 1922 року, якій потрапив до рук новісінький, шойно виданий журнал цих страшних футуристів (число перше й останнє!), мало б і заспокоїтись. Усе стає нарешті на свої місце. Король помер, — хай живе король! Смерть мистецтву, — хай живе метамистецтво, панфутуризм чи як його там! Молоді люди явно хотіли сказати своє нове слово, а при цьому їм ходило ще й про те, щоб їх почули, помітили. Ось до чого зводиться, мабуть, уся стрілянина й увесь фюєрверк довкола цього нового як на початок нашого століття явища.

Але стереотипи мислення робили своє. Мемуаристи не шкодували фарб на живописання Семенкових дивацтв. І що ж, — покійна Ірина Семенко, дочка поетова й відомий московський літературознавець, виразно підкреслила: "У багатьох спогадах його зовнішній

вигляд змальовано набагато більш «екзотично», ніж це було насправді". Не обійшлося без перебільшень, як бачимо, і в мемуаристів, очевидців.

Розмови, словесні конструкції, міркування — усього цього останніми часами було аж забагато. Цілком закономірно настав момент, коли читач просто перестав їм довіряти й возлюбив те, що раніше не цінилося — прямі докази, документи, факти. Так само й тепер у розмові про темпераментного поета, що залюбки розважався епатажем солідної публіки, яскравого скандаліста Семенка, хочеться вдатись передусім до фактів. А про які ж факти може йтися у розмові про поета, коли не про його вірші? І ось вони. Вірш зветься "Бабусині іменини":

Минулими роками, на бабусині іменини
було в цій хаті без ліку гостей.
Як колись ждали, як прибирались до сеї днини,
і скільки подавалось печених індиків і гусей.

В тіні абажура — скільки померлих тнів
родичів, знайомих, нарочито званих.
Повна хата розмов і гомону у теплім тремтінні,
тепер — свідки останні — старі дідівські дивани.

Образи, вигуки, милі старосвітські інтимности.
Тихо, тихо, мов у вусі.
Боже, всьому минулому — подай твої святі милости!
Сьогодні іменини моєї бабусі.

Чи вгадав би хтось у цьому творі автора-футуриста, якби текст не містився в першому томі його прижиттєвого тритомника? Вкажіть, будь ласка, бодай одне-однісіньке слово в цім творі, в якому можна постерегти щось футуристичне. Навіть і літери такої в "Бабусиних іменинах" немає. Є душевний і широкий твір юнака, який зірким оком дивиться на світ і робить свої перші узагальнення.

Не хотілося б, щоб мене занесло в протилежні крайнощі. Досліджуючи мистецькі явища, легко захопитись. Щоб такого тепер не трапилось, варто звернутись до іншого твору з того самого першого тому, вірша, датованого 11 липня 1914 року:

ХАЙЛЬ СЕМЕН КОМИ
ХАЙЛЬ КОХАЙЛЬ АЛЬСЕ КОМИХ
ИХАЙ МЕСЕН МИХСЕ ОХАЙ

і так далі, разом вісім рядків.

Цей вірш зветься не абияк, а "Автопортрет", і ніяк не інакше. Це

і є, до речі, найяскравіше виявлений український футуризм.

Ледь чи не вся його поезія — один суцільний автопортрет, що розбивається на кусні, проєктуючись на численні площини розмаїтих настроїв і різноманітних устремлінь.

Я — жертва погасаючого світу,
Я — поранений звір.

(Вірш "Я").

"Я — беззразковості поет" — повторював він іншим разом, тобто поет оригінальний, новатор за визначенням, так бо запрограмовано.

Він написав багато зухвалих віршів, що ображали не тільки мішанські ідеали старого світу, а просто людські культурні ідеали, особливо якщо рахувати від сумирного тембру передреволюційної української поезії. Уже перша футуристична книжечка Семенка, видана 1914 року, для якої — читаємо у спогадах — довелося напружити свої матеріальні засоби усій його футуристичній групі, — уже вона викликала справжній шок у громадськості. Дуже сміливо, надто — як на ті часи — сміливо звертався поет і до жінки.

Але й тут треба відразу підкреслити: його світогляд шліфувався у рафінованому передреволюційному, навіть передвоснному Петербурзі. За всієї своєї агресивності Михайль Семенко ніколи не дозволяв собі таких тем, виразів і слів, як дещо пізніше, але з соціологічного боку незмірно молодший за нього Валеріян Полішук чи хтось інший із послідовників останнього.

Важко уявити, щоб у червні 1918 року якийсь інший в цілій українській літературі, крім Семенка, поет наважився написати:

Пошкутьільгала пудрована проституція,
самотньо рояль виліз на тротуар.
З фотографічної вітрини зійшла панна Люція
і чийсь пес біля ліхтаря вмер.

Але вже на вірші "Хлопчик" читач мимоволі стишував подих, бо знаменитий скандаліст виявлявся в ньому зовсім безборонним:

І не дивуйтесь моїй сміливості,
бо її змінює замішання.

Поетова творча практика повна неймовірних несподіванок. Обережні обережники, нашттовхуючись на його ім'я чи десь на нього самого, вже були готові до чого завгодно. Але в серпні 1930 року, перебуваючи в Одесі, Семенко написав програмний вірш "До виходу мого першого тому", з підзаголовком "Деяким «полемістам»":

Не ламайте
більшовицьких

пер.
Не витрачайте
запал
в повітря.
Подивіться краще, куди мій самопер
попер
тепер,
і куди мої вістря.

Награвшись у футуристичні ігри, він ніби сам закликав і просив переходити до фактів, говорячи про нього.

Навряд щоб випадок з Михайлем Семенком являв собою щось особливо небувале і був повчальний як жоден інший. Життя завжди багатше за формулу, стереотипи завжди містять якусь неправду. Що стосується Семенка, то навіть назву однієї з його збірок *Кобзар*, що й досі обурює наших українофілів як доказ його літературної непоштивости, навіть її Ірина Семенко намагалась пояснити в доволі сумирний спосіб. Дослідниця батькових поезій, перекладачка їх на російську мову, вона писала: "Назва цієї збірки, на мою думку, підкреслювала, що українська кобза повинна відбити життя й думки сучасної людини".

Михайль Семенко справді неймовірно поширив обрії української поезії, оновив її поетичну мову, щедро збагатив тематику.

Я — нічий. Я — ніхто. Мене не знає історія.
Мій девіз — несталість і несподіваність.
Хочете? Я зримую зараз: і с т е р і я.
Я остроїв поезію в стрій ні разу ненадіваний.

Семенко — перший у ХХ столітті поет українського міста.

Сиділи в саду з банальним назвиськом —
Край матових столиків, під оранжевим дашком.
Сітро з мороженим сперечались і грались,
Пролізали в горлі консонантним клубком.

Ці рядки (вірш 1918 року) навіть лише за десять років до того були б абсолютно неможливі.

Думається, що його новаторська творчість психологічно зобов'язана була, мусіла виникати у футуристичних шатах і не без епатажу. Михайль Семенко не міг тільки передбачити, що на ролю провідних футуристів претендують інші. Він того не знав і не передчував. Його футуристичні ігри тяглися рік за роком.

А потім прийшли футуристи справжні.

Так загинув український поет Михайль Семенко, що футуристом не був.

ШЛЯХ ДО СЕБЕ

Нотатки про сучасне образотворче мистецтво України

Галина Скляренко

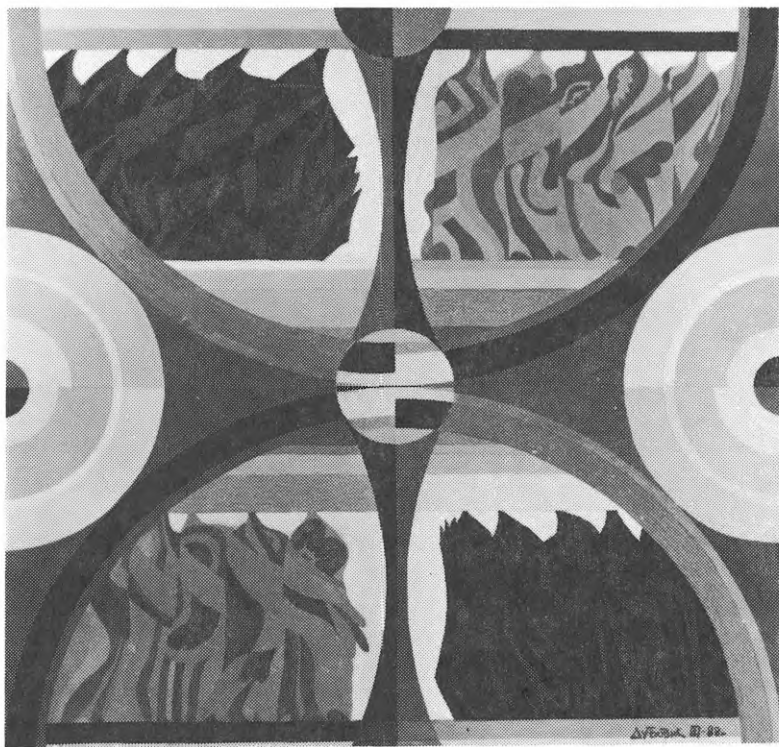
Образотворчість України переживає сьогодні дуже бурхливий, насичений і надзвичайно цікавий період. Як писала Дарія Даревич: "Українське радянське образотворче мистецтво, яке понад півстоліття душилося в культурній порожнечі соціалістичного реалізму, нарешті вирвалося з вузьких, штучно накинених рамок, до тої міри, що в деяких випадках трудно розпізнати, чи це картини з України, Америки або Європи".¹ Так, розпочався новий період у художньому житті України, який відзначається різноспрямованими пошуками, широким діапазоном стилів та напрямків, виходом на мистецьку арену нових лідерів. Але хочу заперечити: українська образотворчість має своє неповторне обличчя, свої особливості, лише їй притаманні риси. Саме про них і піде мова в цій статті.

Проте зрозуміти своєрідність художніх процесів на Україні неможливо, не уявляючи собі специфіки тутешньої культурно-мистецької ситуації, що існувала протягом останніх десятиріч. Тому перш ніж звернутися до сучасних майстрів та їх творів, повернемося трохи назад — на початок 60-их років, коли, по суті, і було започатковане "нове" українське мистецтво.

Саме тоді, під час короткої хрущовської "відлиги", радянські художники дістали можливість, нехай дуже частково, ознайомитися зі світовим мистецтвом ХХ століття. Виставки у Москві французького та американського живопису та й сам фестиваль молоді і студентів 1957 року стали справжнім "вікном" у широкий світ. Одночасно заново відкривався і "вітчизняний" авангард 10—20-их років, який до того був заборонений і тому майже невідомий. Соціалістичний реалізм, що з 30-их років виступав як "єдиний і найпрогресивніший" художній метод, дав тріщину. Нове покоління, насамперед найбільш незалежні, творчі, талановиті художники шукали інших шляхів у мистецтві — існуючий естетичний догматизм вже не міг задовольнити. Так утворилося "нове" мистецтво, яке скоро отримало статус "неофіційного".

У цьому відношенні показова доля киянина Анатолія Сумара, що одним з перших відчув на собі "холод" у дещо "теплішому" культурному кліматі України. Тоді, на початку 60-их років, дуже поширені були так звані зустрічі комуністичного партійного активу з творчою інтелігенцією. На одній з них, а саме 9 квітня 1963 року, тодішній перший секретар Компартії України Микола Підгорний

Олександр Дубовик, *Сумні та радісні* (1988)

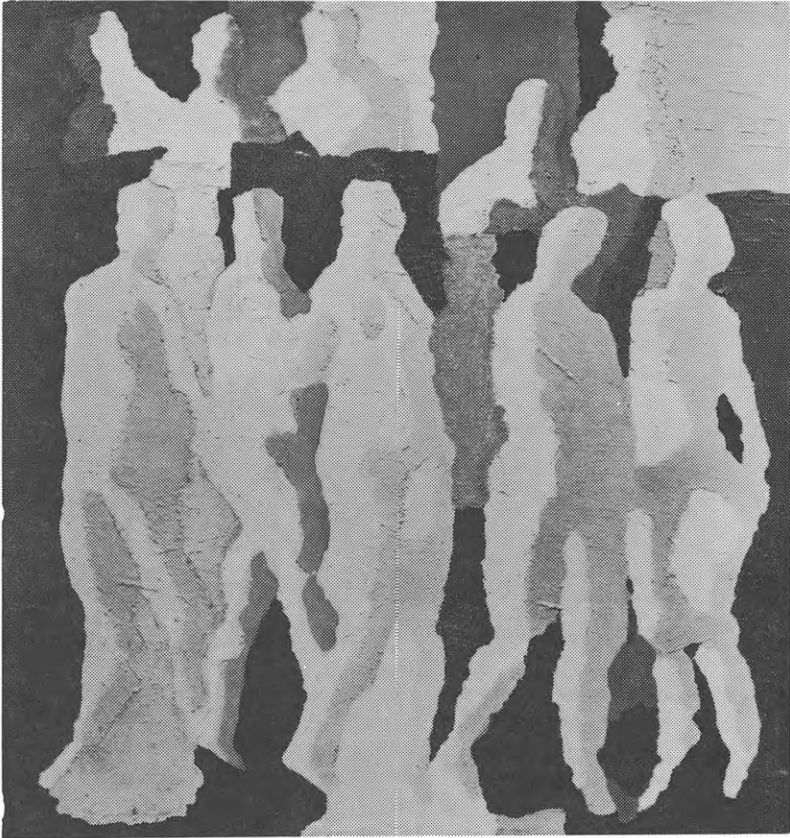
критикував Анатолія Сумара, єдиного художника, "за чистої води абстракціонізм" (промова М. Підгорного була невдовзі надрукована в газеті *Радянська культура*). Його картини лише один раз експонувалися на виставці-огляді робіт молодих архітекторів 1962 року, але, як видно, запам'яталися надовго. "Все це, товариші, не дитячі невинні забави та витівки, — констатував М. Підгорний. — Якщо на подібні факти не звертати уваги і не вжити своєчасно необхідних заходів, то вони можуть завдати великої шкоди розвитку радянської літератури та мистецтва". Наслідки цієї промови не забарилися: адміністративні стягнення та інші "впливи" призвели до того, що через короткий час молодий художник взагалі перестав займатися живописом і з тих пір працює в ділянці книжкового оформлення.

... Вдруге твори Сумара появились перед глядачем на виставці "Українське малярство (60—80-ті рр.)", що проходила взимку 1990 року в Києві.² Розглядаючи їх в загальному контексті 60-их років, приходимо до висновку, що, може, саме вони найбільш наочно віддзеркалили пошуки "сучасного стилю", що ним жило образотвор-

Володимир Цюпко, *Портрет дівчинки* (1972)

че мистецтво того часу. Та й не тільки воно. Нова функціональна архітектура, нові моди і спосіб людської поведінки, нові герої кіна та літератури — молоді іронічні інтелігенти, тема міста, що саме з того часу остаточно увійшла в радянське мистецтво, визначили нову пластичну стилістику. Декоративність, легкість, динамічність,

Людмила Ястреб, *П'ять жіночих фігур* (1975)

опанування виразних можливостей кольору, ритму позначили новий спосіб художнього мислення. Живопис наче повертався до своєї власної, тільки йому притаманної мови, все більше усвідомлюючись як незалежна самозаконна діяльність. Твори Сумара були народжені саме цим часом — часом надій і сподівань, часом молодих ілюзій. Він був далекий від абстракціонізму, бо не заперечував реального предметного зображення, лише узагальнював враження від життя, трансформуючи їх в конструктивно логічні, декоративно-площинні та ліричні за образом звучанням композиції...

Творча доля цього майстра наче уособлює в собі складні колізії часу. Потім були й закриття виставок, які вдалося відкрити лише на кілька днів або навіть на кілька годин, і "холодна війна", що негласно оголошувалася то тому, то іншому художникові, змушуючи

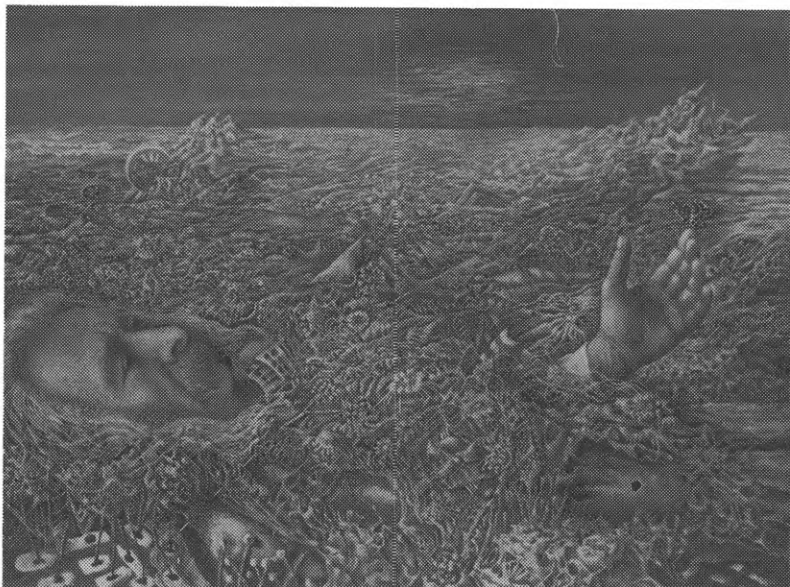

Андрій Антонюк, *Вечір* (1979)

його кінець-кінцем покинути Україну, були роки невизнання...

"Неофіційне мистецтво" — явище, як відомо, притаманне суто Радянському Союзові. Воно не має аналогів навіть у співставленні з культурою інших соціалістичних країн, де художній процес являє собою єдиний, хоча й повний протиріч, багатоманітний потік, в якому мирно співіснують і аванґард, і традиційна класична орієнтація, і масова, і підкреслено елітарна сфери, і цілком індивідуальні прояви та дрібні місцеві школи. Своєрідність же художнього життя в СРСР, а особливо на Україні, де всі консервативні тенденції виражалися чи не найбільш повно і концентровано, призвели до різкого розподілу на дві сфери — дозволеного, а значить, такого, що відповідає постулатам соціалістичного реалізму, і недозволеного, куди відміталось все, позначене рисами індивідуального пошуку. Природно, що утворене таким чином "неофіційне", "неортодоксальне", "нонконформістське" мистецтво було далеко неоднорідним.

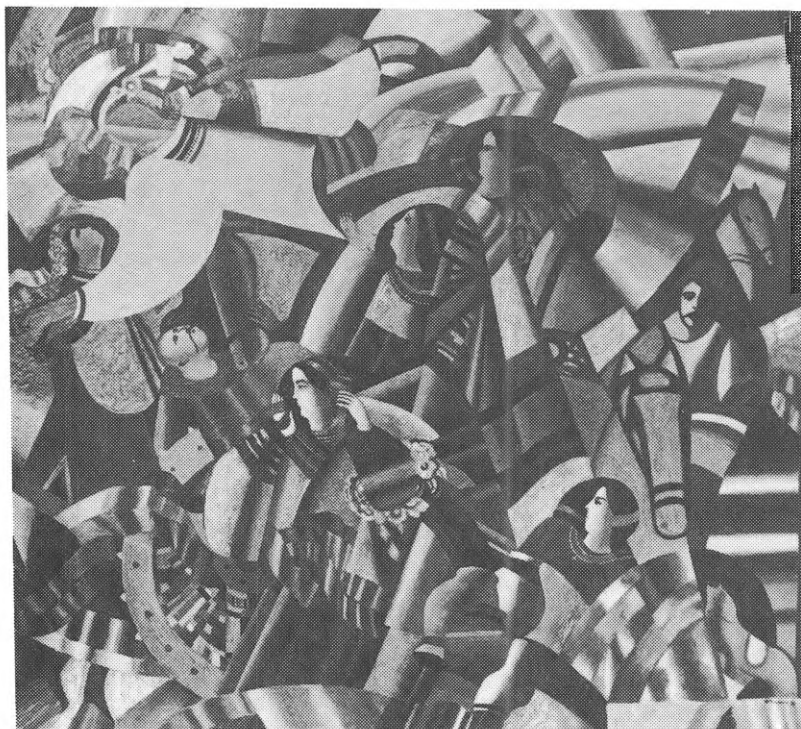
В чому ж його особливості на Україні? В житті українського андерґраунду суто політичні інтереси не займали якогось помітного місця, він не ніс в собі альтернативного ідеологічного патосу чи програмної соціальної критики. Причиною творчого підпілля ставала художня, а не політична відмінність від офіційної культури. Тут не було об'єднань чи угруповань з чітко або нечітко

Іван Марчук, *Земля материнська* (1986)

визначеними естетичними плятформами. Через цю роз'єднаність, а може і через більш складні інші причини, неофіційне мистецтво при всьому різноманітті і яскравості індивідуальностей, що його складали, не стало альтернативною культурою. Його інтереси зосереджувалися на чисто художніх проблемах, намаганнях відновити втрачені цінності і тому його тенденції носили скоріше "реставраційний" характер. Згадаймо, що на початку ХХ століття, в 10—20-ті роки, українське мистецтво, насамперед авангард, займало дуже помітне місце у світовому художньому процесі.

З самого початку тут визначилися два основні напрямки, що, безумовно, не існували в чистому вигляді, перетиналися і доповнювали один одного, але все ж таки значною мірою визначали внутрішню орієнтацію художників. Це, поперше, співставлення себе з світовим художнім процесом, прагнення надолужити втрачене через довготривалу ізоляцію, зверненість не стільки до "внутрісоюзної", скільки до світової художньої ситуації, намагання усвідомити себе часткою мистецтва ХХ століття. Подруге, починаючи з 60-их років, постійною стала тема національного відродження, ствердження значущості української культури, розвитку на новому рівні місцевих художніх традицій. Звідти — стійкий інтерес до історії і народної творчості, її естетичних і етичних засад. Увага до національної проблематики мала тоді, як має і нині, різні модифікації, але залишається

Феодосій Гуменюк, *Марена. Хоровод* (1987)

постійною, виступає засобом самоствердження і самозбереження, відстоюючи вагомість свого власного культурного досвіду.

Властивий українській художній свідомості певний "романтичний космізм", в якому дрібні світи сприймаються як модель всесвіту, людина — часткою людства, а життєві колізії проєктуються на загальні, вселюдські проблеми, практично зводить нанівець інтерес до конкретної реальності, до побуту і повсякденності. В цьому відношенні цікаво співставити український андерграунд з московською авангардною традицією. Якщо в мистецтві москвичів реалізується принцип нероздільності радянського митця від навколишнього соціально-ідеологічного контексту, категорія побуту стає першоджерелом його духовного, екзистенціального і естетичного досвіду,³ то українські художники існують наче поза (чи над) повсякденним оточенням. В українському мистецтві все не тільки по-іншому, але й про інше. Наголошую на цьому тому, що досить значна кількість виставок сучасного радянського мистецтва, які з початком "перебудови" стали появлятися у світі, репрезентують лише московських чи ленінградсь-

Віктор Маринюк, *Жінка і місто* (1977)

ких майстрів, творчість яких приципово відмінна від українського малярства і не може претендувати на узагальнення всього тутешнього досвіду.

Українське мистецтво можна назвати внутрішньо, глибинно "нереалістичним", якщо розуміти під цим занурення в повсякденну "правду життя", а в зв'язку з цим — і "нерадянським", бо реалії суто "соціалістичного способу життя" ніколи не ставали в ньому об'єктом художнього осмислення. Тому популярна теза "художник створює свій світ" в даному випадку цілком виправдана. Це мистецтво шукає "відрадного", знаходячи його через свій вітальний

Арсен Савадов, *Мелянхолія* (1988)

оптимізм. З іншого боку, властивий українському художньому сприйняттю "пантеїзм" світобачення пов'язує його з предметним світом. Якщо додати сюди внутрішнє тяжіння до ідеалу, ствердження не існуючого, а належного, то можна визначити українську традицію як образно-поетичну, де чисто раціонально-аналітичний момент не займає помітного місця. Можливо, тому такі течії сучасного мистецтва як поп-арт чи концептуалізм, різні види акціонізму, або такі його форми як інсталяції, пов'язані значною мірою з інтелектуальною грою, "не пустили коріння" на українському ґрунті.

Те ж саме можна сказати і про мінімалізм. Виключення становлять абстрактні твори Григорія Гавриленка (1927-1984). Хоча властивий їм редукціонізм і тяжіння до чистого мистецтва внутрішньо протилежні західному варіантові з його ідеалістичним протестантизмом, забарвлені національною кольористикою і "ліризмом". Окремо тримається і творчість скульптора Бориса Гуцулюка, що виконує свої композиції в дусі поп-арту. Найчастіше він імітує в бронзі та мармурі природні форми, перетлумачує християнські символи, надаючи композиціям риси певної сальонності. Деяка екзальтованість та підкреслений естетизм дає можливість зв'язати його роботи з постмодерністичною тенденцією.

Слід зауважити, що як і у всьому радянському мистецтві, напрямки, що склалися в образотворчості України, суттєво відрізі-

Валерія Трубіна, *Поклоніння новонародженому* (1989)

няються від зовнішньо близьких західніх течій. Народжені принципово відмінним соціо-культурним контекстом, вони висувають власні естетичні настанови. Мистецтво України в цілому існує в традиційних видових межах, дуже вибірково ставлячись до світових художніх явищ. Воно скоріше схильне до еволюційного розвитку, ніж до "революційних" новацій. Безумовно, це пов'язане з загальною консервативністю духовного клімату і з тією електрич-

Олександр Ройтбурд, *Страх* (1988)

ністю засвоєння традицій культури, коли різні нашарування наче "осідають" в естетичній свідомості, не витісняючи одне одного, а лише набуваючи "місцевого кольориту". Виникає досить широкий, але й достатньо визначений "художній простір", в якому зрушення носять переважно якісний характер.

Цікаво, що й суто модерністичні напрямки значною мірою відбили регіональні особливості. Це стосується нефігуративного мистецтва, яке найчастіше важко назвати чисто абстрактним, бо воно в цілому базується на узагальненні вражень від предметного світу і несе в собі його відчутну присутність. Такими є роботи О. Дубовика, П. Грицика, В. Цюпка, Л. Ястреб (1945-1980), Е. Петренка, Т. Сильваші, М. Кривенка, О. Животкова, П. Керестея... Особливе місце займають твори Валерія Ламаха (1925-1978) початку 60-их років, що тільки недавно стали відомі широкій публіці. Вони сприймалися лише як кольорово-пластичні екзерсиси,

що не мають "самоцінного" значення, проте їх цільність, вираженість і завершеність дозволяє розглядати їх як чи не єдиний приклад експресивної абстракції в українському малярстві.

І все ж таки в сучасному мистецтві явно "прочитується" власно-"національний" або "неофолклорний" напрямок. Він створився наприкінці 60-их — на початку 70-их років на хвилі культурно-національного піднесення, що завершилося ідеологічними програмами української інтелігенції. Художники цього напрямку поповнили ряди неофіційного мистецтва, стали одними з основних "нон-конформістів". Програмний ретроспективізм І. Марчука, А. Антоноюка, Ф. Гуменюка, І. Остафійчука, Д. Стецька, окремих робіт В. Пасивенка та інших розглядався в 70-ті роки як шлях збереження національних цінностей. Такий охоронний патос обумовив Тпвнну "замкненість" і "самозаглибленість" цього мистецтва, його зануреність у патріархальність "доіндустріального" життя і по суті складав нову національну мітологію. Сприйняті художниками течії західного мистецтва — експресіонізм, сюрреалізм, арт-деко — адаптувалися ними через стилістику фолклору. В окремих випадках тут можна говорити і про рафінований примітив. Сьогодні в новій культурній ситуації, в іншому художньому контексті багато з цих творів здаються своєрідним "національним сальоном" з його постійною експлуатацією окремих символів.

На другому полюсі цього ж напрямку знаходиться творчість Анатолія Лимарєва (1929-1985), що розвивалася в річищі "національного постімпресіонізму". Реальні враження, найчастіше від природи, інтерпретовані ним в суто живописному пляні, трансформовані в дусі народного мистецтва, з його епічним переживанням простору і часу, гіперболізацією емоційного стану, активною кольоровою драматургією. До цього близькі і роботи О. Бородая.

Між цими двома полюсами розміщується дуже широке коло художників, що зосереджені на створенні різних варіантів національного мистецтва. В одних, як це було у Валентина Задорожного (1921-1988), ці інтенції носили програмно-ідейний характер, в інших можуть бути обумовлені льокальним мистецьким оточенням. Але так чи інакше, цей пласт займає значне місце в образотворчості України, відіграючи в ній у залежності від "історичної ситуації", то прогресивно-реформаторську, то стримуюче-консервативну роль.

Якщо в стилеутворюючому пляні провідною категорією українського мистецтва можна назвати "живописність", то в суто змістовому переважає екологічний контекст, що накладається на всі основні проблеми. Природа трактується як об'єднуюче підґрунтя, що відбиває і культурно-історичні, і національні, і етичні ідеали. В свою чергу, техносвіт як складова частина сучасної культури

помітно не позначився в українській естетичній свідомості, і тому можна говорити про її певну патріархальність. Саме через природу вирішуються естетичні, екзистенціальні і моральні пошуки.

Безумовно, все сказане стосується лише найзагальніших рис мистецтва України, що проявляються далеко не всюди і не завжди. Однак саме присутність виразного естетичного моделю виділяє його на сучасному художньому фоні. Правда, розглядаючи культуру України як певну цілісність, мабуть, слід говорити про неї не тільки як про національне, але й як "етногенетичне" (за Л. Гумільовим) явище, де спільність "грунту і долі" об'єднала складний конгломерат народів, що її населяють. Тому "українськість" як певний модель світобачення і світосприймання набула загально регіональних рис.

... Особливе місце на карті українського модернізму належить Одесі. Порівняно з іншими містами, де творчі інтереси "неофіційних" художників були розрізнені і різноспрямовані, тут у 70-ті роки створилося активне творче середовище зі своїм внутрішнім життям, квартирними виставками, самвидавними каталогами, постійним спілкуванням. Утворилася певна художня спільність, що не виключала, безперечно, самостійних шляхів та тягіння до інших напрямків. Оригінальна місцева ментальність зі своєю ідеєю "вільного міста", мабуть, обумовила найбільшу "європейськість" одеського мистецтва. Світові течії адаптувалися тут в дусі програмного естетизму, що заперечував позахудожній зміст. Творчість В. Наумця, В. Стрельнікова, В. Хруща, Л. Ястреб, О. Стовбура, В. Цюпка, Е. Дульфана, В. Маринюка, І. Островського, О. Волошинова, В. Ануфрієва — це "чисте мистецтво" з культом професійної "зробленості" і рафінованої живописності.

В останні роки появився ще один, досить несподіваний, "осередок" сучасного мистецтва — це Полтава. "Засновником" модернізму став тут Лев Маркосян, творчість якого вже визначила деяку традицію, що розвивають молоді митці В. Володько, М. Гейко, Г. Волков, І. Величко, Д. Свєчніков, А. Лавренко. Проголошений Маркосяном "пріоритет живопису в його незмінних, константних складових", помножений на яскраву національну забарвленість, що виражає естетичне світовідчуття. Тому присутність "вірменсько-українських зв'язків" стала суттєвою особливістю полтавських художників. Драматизм і вишуканість, декоративність Маркосяна інтерпретується молодими в річиші місцевих естетичних уподобань. Всі вони займаються фігуративним живописом, тяжіють до сюжетного метафоризму, насиченої кольорової фактурності.

Дуже виразною фігурою українського андерграунду є киянин Кім Левич. Для його творчості цілком підходить теза М. Алексєєва про те, що "мистецтво в цій (тобто в СРСР — Г. С.) країні — це в

значній мірі спосіб виживання, «свідчення»⁴, ніж безпосередня чисто художня діяльність. Його "темні полотна" середини 60-их років практично не можна репродукувати: на них нічого не видно, крім густої, рухливої, тягучо-бенетежачої кольорової маси. Лише після уважного і тривалого "занурення" на них виступають окремі фігури, що обережно просуваються в п'яті. Ці роботи не призначалися для експонування і тому можуть служити прикладом "чистої творчості". З часом його картини світлішали: в них появлявся сюжет, можна було впізнати мотиви міського життя. Однак і тепер вони майже не відтворюються: тонка, дуже складна, вишукана тональна живописна поверхня приховує в собі безконечне живе середовище, в якому зберігаються всі людські "початки і кінці", це потрібно бачити, відчутти на собі їх сумне та мудре "біополе".

... Сьогодні ми сприймаємо "неофіційне" мистецтво як явище вже певною мірою історичне, притаманне саме періодові 60-их — першої половини 80-их років. Як історичний феномен воно вже не існує. З 1987 року почалося оновлення художнього життя на Україні.

На мистецьку арену вийшло нове покоління митців, що принесло з собою нове бачення, мислення, нову естетику. Саме вони, українські постмодерністи, привернули увагу до всієї національної образотворчості. Їхні роботи знаходяться нині в епіцентрі мистецтвознавчого зацікавлення, їм присвячуються критичні огляди і окремі дослідження. Сьогодні вже можна впевнено визначити, що саме постмодернізм, так звана "нова хвиля" стала по суті першою справді широкою традицією сучасного українського мистецтва, де є свої засновники (А. Савадов, Ю. Сенченко), послідовники, що створюють її індивідуальні версії (О. Гнилицький, О. Голосій, В. Трубіна, О. Ройтбурд, С. Ликов, В. Рябенко, Р. Жук, Д. Кавсан, Ю. Соломко) і епігони. Він перетворюється в течію, яка привертає до себе різних авторів і формує в загальній художній свідомості нові естетичні уявлення. Не пов'язане безпосередньо з попередниками, народжене новим соціо-культурним контекстом, це мистецтво синтезує в постмодерністичному дискурсі регіональні особливості світосприйняття, різні імпульси і змістові значення, визначивши нове обличчя української образотворчості.

... Безумовно, ці нотатки далеко не вичерпують всього українського мистецтва. Вони лише окреслюють загальний процес, що можна назвати "шляхом до себе". Звільнюючись від ідеологічних зашморгів, малярство України наново відкриває свої художні обрії, вдивляється у своє минуле, творює майбутнє. Процес цей непростий, часто навіть болючий, бо примушує переглянути свою історію, висуває інших лідерів. "Шлях до себе" ще потребує

серйозних змін у художньому житті, нового об'єктивного підходу до мистецьких явищ і "нового мислення", що відповідає рівню сьогодишнього дня. Українське мистецтво ще чекає на репрезентацію багатьох "невідомих художників другої половини ХХ століття", чия поява часто перевертає загальні уявлення. Але вже нині очевидне головне: сучасна образотворчість України являє собою самостійне явище, вона має що сказати на світовій художній сцені!

---

1. Дарія Даревич, "Сучасний стан образотворчого мистецтва в Україні", *Сучасність*, ч. 1, січень 1990, стор. 78.

2. *Українське малярство (60-80 рр.). Три покоління українського живопису*. Каталог виставки. Упорядники і автори сценарію виставки Г. Складенко, О. Кузьянц (Оденсе, Данія, 1989).

3. В. Мизиано, *Десять московских художников и традиции советского авангарда*. Каталог виставки "10x10" (Нью-Йорк—Ленинград, 1989).

4. Н. Алексеев, "Посредине восьмидесятых", *Родник*, ч. 12, 1989.

3 МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ ЛЬВОВА

Олег Сидор

21 травня ц. р. мистецька громадськість Львова пережила небуденну подію — відкриття у Музеї етнографії та художнього промислу, у присутності автора і його близьких, — виставки творів Едварда Козака. Нема потреби багато говорити про значення цієї події, насамперед для студентської молоді й молодих львівських митців взагалі, котрі дотепер сприймали це ім'я майже як легенду — загадкову й напівреальну. Таким же малознаним для переважної більшості нинішньої мистецької громадськості України є цілий пласт нашої культури 1920—1930-их років. Передусім це стосується тогочасного культурного процесу Західної України, бож його учасник і творці в сумнозвісний сталінсько-брежнєвський період майже всі потрапили до категорії так званих "буржуазних націоналістів", "формалістів, творчість яких відверто антигуманістична", та й взагалі — "ворогів (нерідко — і лютих) українського народу". Якщо навіть форми вислову у пропагандистській науці (чи псевдонауковій пропаганді) чимось і відрізнялися від наведених тут, вони були покликані розбудити саме таку думку. Знову ж таки, відомий принцип: "Я особисто не читав, але — всеціло засуджую", "Хоч я й не бачив цього, але підтримую тезу, що гіршого від цього бути не може!"

І лише в останні роки об'єктивні обставини суспільного розвитку в Україні зумовили можливість експонування збережених донині зразків нашої мистецької творчості 1920—1930-их років. Цій же меті служили проведена торік у тому ж таки Музеї етнографії та художнього промислу виставка творів Святослава Гординського, а наприкінці 1989 — на початку 1990 року у Львівській картинній галерії — невелика експозиція праць Павла Ковжуна.

Та, мабуть, пальма першости у справі ознайомлення сьогоднішніх львівських шанувальників мистецтва зі скарбами української культури 1920—1930-их років належить Національному музеєві у Львові.¹ Можна згадати організовану в ньому виставку до 100-ліття з дня народження Олександра Архипенка, як також цілий ряд мистецьких творів довоєнних літ — на виставці кінця 1987 — початку 1988 року — з нагоди 70-ліття революційних подій на Україні.

Але найбільш пам'ятною для львів'ян була виставка "Світ Богдана-Ігоря Антонича", що експонувалася в Національному музеї від 6 жовтня до 13 листопада 1989 року і була приурочена до 80-ліття від дня народження геніяльного поета. Виставка ця мала

ширше значення, оскільки вперше за повоєнний час показала образотворче мистецтво міжвоєнного періоду на західноукраїнських землях, тобто часу, коли формувався і творчо працював Антонич. Адже належним чином зрозуміти появу у нашій культурі цієї постаті можна лише в загальному контексті тогочасного літературно-мистецького життя. А було воно тоді бурхливим, насиченим багатьма значними подіями, вагомими культурними явищами, позначеним появою першорядних, європейського рівня малярів, графіків, скульпторів, майстрів декоративно-ужиткового мистецтва.

І якщо на Україні про Антонича нам уже відомо багато, то, на жаль, цього не можна сказати про його сучасників-митців. Між тим, тема "Богдан Антонич і мистецтво" має багато цікавих аспектів, вивчення яких немало може дати і для розуміння його поезії, і для повнішого уявлення про тогочасне образотворче мистецтво. Здавалось би, не є цілком незначними на рідних землях імена Павла Ковжуна, Миколи Бутовича, Володимира Ласовського, Василя Хмелюка та немалої когорти інших західноукраїнських діячів мистецтва з передвоєнних літ. Справді, декотрі з них ще в кінці 1960-их років були згадані (не у всьому позитивно) в *Історії українського мистецтва*.² Але за цією, чи не єдиною тоді, згадкою знову прийшов період замовчування. Та й ті кілька слів про них не могли тоді бути об'єктивними, ніби провішаючи насування на їхню творчість хмари не просто офіційного невизнання, але частіше — свідомого перекручення їх ролі в загальноукраїнському мистецькому процесі, чіпляння на них і на їхні праці розмаїтих, таких для нас тоді звичних і таких далеких від усяких естетичних категорій ярликів. Цим продовжувалася лінія, започаткована вульгарно-соціологічною псевдонаукою на західноукраїнських землях у перші повоєнні роки. Вона причинилася до широкозвісного нині вилучення і знищення неоцінених скарбів національної української культури — із колекції того ж таки Національного музею — в 1952 році. У число цих сотень втрачених тоді експонатів потрапили усі чи майже всі твори саме тих художників-сучасників Богдана Антонича, представлених іншими працями на згаданій виставці. З чудом уцілілих крихт музейної колекції мистецтва 1920—1930-их років та при допомозі декількох колекціонерів вдалося окреслити на виставці переконливий образ довоєнного мистецтва в Галичині, достойно презентувати багатьох митців, які на Україні якщо й були відомі поіменно, то їхня творчість для широких кіл шанувальників мистецтва була загадкою.

Відомо, яким активним був мистецький процес на Радянській Україні пореволюційних 1920—1930-их років. Патос будівничих нової епохи, свобода для найсміливіших експериментаторських аршуків розгортали перед митцями можливості максимального

творчого самовиявлення, тим самим породивши художні вартості, які справедливо зараховуються до кращих надбань на історичному шляху нашого малярства, графіки, скульптури. Багато в чому подібний процес розгорнувся тоді й на західноукраїнських землях, куди, до речі, переїхало немало митців-наддніпрянців (серед них — П. Холодний і П. Ковжун, М. Бутович та Р. Лісовський), котрі значною мірою запліднили цей процес ферментом постійного пошуку, творчого неспокою, котрі відіграли роль своєрідного моста єднання між спільнотами творців з обидвох частин розділеної ще України.

Коли ж на довоєнній Радянській Україні на початку 1930-их років розпростер чорні крила сталінський терор з його фатальними наслідками в усіх сферах життя, осередком новітнього українського мистецтва стає Львів, незважаючи на те, що й тодішні власті буржуазної Польщі аж ніяк не сприяли нормальному перебігові українського культурного життя. Однак воно, наперекір усьому, було дуже активним і швидко розвивалося.

Основу виставки до ювілею Б. Антонича склали твори членів Асоціації Незалежних Українських Митців (АНУМ), що діяла у Львові від 1931 до 1939 року. І це не випадково, бо Антонича з багатьма із них єднали не тільки дружні стосунки. Він, єдиний із літераторів, належав до АНУМ, що була тоді найактивнішим українським мистецьким угрупованням на землях Галичини. Богдан Антонич був прийнятий до Асоціації на підставі своєї цікавої статті "Національне мистецтво", надрукованої у випуску в світ 1933 року альманахові *Карби*. Близькими приятелями поета були, приміром, Володимир Ласовський, Володимир Гаврилук, чи творчо активний дотепер Святослав Гординський, у якого зберігається значна кількість рукописів Антонича. До речі, Святослав Гординський люб'язно відгукнувся на просьбу допомогти в організації виставки і прислав копії з окремих рукописів. Чимало членів АНУМ були різнобічно обдарованими людьми, що не раз однаково добре володіли пензлем і пером. Їхні художньо-критичні статті постійно з'являлися в українських періодичних виданнях Львова, яких виходило тоді десятки. Особливої уваги заслуговує журнал *Мистецтво*, що його видавала Асоціація і який за характером та сумлінністю редагування ніби продовжував традицію *Артистичного вістника* (1905) Івана Труша. Важко переоцінити значення таких художньо-критичних виступів для прилучення найширших кіл суспільства до мистецтва, до розуміння його проблем.

Сучасники Богдана Антонича відзначалися широким діапазоном зацікавлень і в своїй творчій практиці, виступаючи одночасно як малярі, графіки, майстри декоративно-ужиткового мистецтва. Це ілюстрували багато експонатів виставки, що належали до різних видів і жанрів мистецтва і виконані у різних техніках. Зокрема, була

представлена найбільш безпосередньо пов'язана з літературою книжкова, а ширше — видавнича графіка, і тодішній період її історії в Галичині — один із найрезультативніших не лише в кількісному, але й у якісному розумінні. Серед великої групи книжок та окремих обкладинок чи ілюстрацій — блискучі за формою роботи М. Бутовича, П. Ковжуна, Е. Козака, як і оформлені С. Гординським та В. Ласовським довоснні збірки поезій Антонича.

Поряд із великою кількістю документальних фотографій та практично усіма виданнями творів Антонича (що появлялися друком не лише на Україні, але й у світі) згадані й незгадані експонати виставки "Світ Богдана-Ігоря Антонича", безперечно, допомагали якоюсь мірою заглибитись в духовну атмосферу великого поета, відчутти те середовище, без якого він, можливо, не став би такою масштабною в українській культурі особистістю, велич якої усвідомлюємо усе повніше. Осягнення ж сучасного йому образотворчого мистецтва ще попереду, і за більшістю імен, що були представлені на виставці "Світ Богдана-Ігоря Антонича"³ — цікава, неповторна мистецька особистість, своєрідне слово в літописі духовних надбань українського народу. Першочергове завдання наших істориків мистецтва нині — всебічно осмислити цей потужний, але занедбаний на Україні пласт національної культурної спадщини. Тільки наочно побачивши виставку, чимало представників навіть нашої культурно-мистецької громадськості належним чином усвідомили собі (і це — найбільша заслуга виставки), яку розкішну гілку образотворчого мистецтва плянувалося відрубати від дерева української культури, і якими збідненими ми були б без неї. Але виставка окреслила лише загальну картину мистецтва 1920—1930-их років, так би мовити, почала реєстр імен, кожне (чи майже кожне) із яких варте окремого опрацювання, окремої "монографічної" експозиції. Такими й були виставки, з яких я почав розмову, і робота у цьому напрямі вестиметься далі. Наступним кроком має бути експозиція в Національному музеї у Львові, присвячена творчості Миколи Бутовича.

У подібних випадках у нас тепер стало модним говорити приблизно так: "... сьогодні ми повертаємо українській культурі ім'я...". Дозволю собі не погодитися з таким трактуванням суті справи. Ми не повертаємо українській культурі імен Святослава Гординського чи Едварда Козака, Павла Ковжуна чи Миколи Бутовича з тої простої причини, що ці імена вже давно були, є і назавжди будуть серед пантеону нашої культури, незалежно від "доброї волі" московських чи київських функціонерів. Це ми сьогодні, як блудні сини, повертаємось до надбань нашого народу, і треба мати надію, що уже остаточно.

---

1. Рішенням Львівської обласної Ради народних депутатів з 26 травня 1990 року ця назва уже повернена Львівському музеєві українського мистецтва. Напевно, слід було б до цієї назви додати ще слова "ім. Андрея Шептицького", бо саме так мала б звучати назва музею згідно з задумом ініціаторів перейменування Церковного музею в Національний у 1909-1910 роках, і тільки через рішуче заперечення його засновника Митрополита Андрея Шептицького ця думка не була остаточно реалізована.

2. *Історія українського мистецтва*, т. 5 (Київ: в-во "Мистецтво", 1967), стор. 392, 394, 402, 403.

3. На виставці "Світ Богдана-Ігоря Антонича" експонувалися твори: М. Андрієнка-Нечитайла, В. Баляса, М. Бутовича, Ю. Буцманюка, В. Гаврилюка, Л. Геца, М. Глушенка, С. Гординського, Д. Горняткевича, О. Гришенка, Марії Дольницької, В. Дядилюка, І. Іванця, І. Іванцева, В. Іванюха, А. Коверка, П. Ковжуна, Е. Козака, В. Крижанівського, І. Крушельницького, Олени Кульчицької, І. Кураха, В. Ласовського, М. Левицького, С. Литвиненка, Р. Лісовського, С. Луцика, Ю. Магалевського, А. Малюци, В. Масютиня, Наталки Мілян, М. Мороза, Іванни Нижник, Никифора (Єпіфанія Дровняка), П. Обалюка, М. Осінчука, Л. Перфецького, Ольги Плешкан, З. Подушка, Р. Сельського, О. Сорохтея, І. Старчука, Р. Турина, М. Федюка, Н. Хасевича, В. Хмелюка, П. Холодного-старшого, М. Черешньовського, Р. Чорнія.

Крім оригінальних творів цих авторів та значної кількості книжкової графіки, експонувалися портретні зображення Б. Антонича роботи сучасних львівських митців Євгена Безніска, Романа Безпалківа, Федора Василенка, Людмили Лободи, Івана Лозинського. Аскольда Стернюка.

НОВІ НАПРЯМИ І СТАРІ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНСЬКОМУ КІНОМИСТЕЦТВІ

Романа Багрій

Радянська кінематографія брежнєвської ери (1976-1983) мала всі ознаки культурного застою. У час Брежнєва, як і за часів Леніна, ще від 1919 року, ціла радянська кіноіндустрія була підпорядкована Держкіно — урядовій установі, яка перетворилася на бюрократичну потвору. Головою Держкіно в 1972-1986 роках був Пилип Єрмаш з Міністерства культури, який мав тісні родинні зв'язки з членами Політбюро. Радянські фільми назагал (і тут мова не лише про українські) були нецікаві — з точки зору як естетичної, так і тематичної.

Тому що експериментувати було заборонено, популярними стали розвагові жанри, які підкріплювали такий стан. Популярними були американські пригодницькі фільми і різноманітні фільми з Індії. Став також важливим комерційний фактор, бо з приходом телевізії кінематографія була змушена боротися за глядача з телевізією. Щоб заповнити кінотеатри і досягнути річні квоти, встановлені Міністерством культури, кінорежисери піддавалися смакам масової публіки. Запанували легкі жанри, побіжна психологія, багальна моральність, мішанські смаки і сіра пересічність. Тому що ці комерційно успішні жанри приносили дохід, влада називала їх народними, вважала їх ідеологічно правильними, такими, що підтримують соціалістичну мораль. Найвлучніший приклад — це фільм *Москва сльозам не вірить* з 1980 року. Іронічним є те, що цей фільм вважали популярним не тільки партійні ідеологи і масова радянська публіка, але також у Голлівуді, де йому дали нагороду "Оскар".

Досліди Інституту кінематографії у Москві показали, що для масового публічного успіху фільму в Радянському Союзі необхідно мати такі прикмети, названі тут за своєю важливістю: сучасна тема, російська продукція, засвоєння популярної книжки, швидкий темп, хронологічність (без скоків у часі), нескладність, спектакль (технічні ефекти, масові сцени, розкішні костюми тощо), жваві та гарні головні актори, пікантний заголовок.¹

Анна Ловтон у своїй статті про радянське кіно у книжці про радянський і східноєвропейський фільм, виданій 1989 року, пише, що як додати до них ще сексуалізм і насильство та замінити російську продукцію на американську, то це дослівно ті самі елементи, які запевняють комерційний успіх фільмів у Північній Америці.²

Я зупинилася тут на комерційному аспекті том , що вважаю, якщо маємо на увазі кіновиробництво, то не слід пояснювати все тільки політичними обставинами. Цікаво тут порівняти зі станом у Канаді. Це не тільки тому, що я канадка, а тому, що в Канаді існують також значні проблеми у кіноіндустрії, подібні до тих, що в Україні, хоч Канада зовсім політично незалежна від США — у Канаді існує паралельна ситуація. Як українські режисери, наприклад, Лариса Шепітко, здобули світову славу через російське кіномистецтво, так і канадські режисери і актори шукають слави і міжнародного мистецького успіху в Голлівуді.

Під час брежнєвської ери Спілка кінематографістів підлягала Держкіно і не підтримувала творчих спроб окремих своїх членів. Це створило стан цензури, в якій фільми режисерів, які підтримували естетичні та гуманістичні цінності, були заборонені. Наприклад, *Покаяння* Тенгіза Абуладзе з 1984 року випустили аж у 1986 році, а фільми Андрія Тарковського були зовсім заборонені. Ця ситуація, в якій Держкіно контролювало цілу кіноіндустрію і в якій Спілка кінематографістів не мала ніякого контролю, створила ще гірший застій у республіканських кіностудіях. У висліді домінувала кіностудія Мосфільм.

В українській кіностудії ім. О. Довженка у Києві панував цілковитий застій, бо фінансування і дозвіл на фільми залежали від Держкіно у Москві. Протягом 1975-1985 років середня кількість глядачів на фільмах, зроблених на кіностудії ім. О. Довженка, зменшилася наполовину — з 11.2 мільйона до 5.3 мільйона.

Щоб одержати гроші, треба було забезпечити комерційність фільму, тому виникла практика самодублювання. Навіть якщо якийсь фільм робили українською мовою (а це траплялося дуже рідко, наприклад, *Лісова пісня — Мавка і Повернення Батерфляй*), він йшов на всесоюзному екрані російською мовою. Значить, треба було його відразу дублювати.

Валерій Шевчук, письменник, лавреат державної премії УРСР ім. Т. Шевченка, у своїй статті "Українське кіно чи його фікція?", надрукованій у журналі *Новини кіноекрана*, дуже влучно описав ті часи застою:

Загалом, українське кіно — це щось, на мою думку, фантазмагоричне. Я навіть бачив досить грубенький том під назвою *Історія українського кіно*, але тільки на спеціальних переглядах удавалося мені почути з екрана українську мову. Коли ж цей фільм потрапляв у прокат, він чудом змінював свою мовну одягу, а український його варіант десь загадково сезав. Не дивно отож, що навіть у малесенькому спецзалі так званого українського кіно в Києві (кінотеатр ім. Ватутіна) своє бажання побачити таки українське кіно, де, звичайно, й розмовляють українською мовою, навряд чи хтось із глядачів може задовольнити.

Так сталося, що українське кіно — це така собі хитренька маска з усіма малоросійськими прикметами, і вона облудно до вас усміхається: чого ж, є, будь ласка — випущено на кіностудії ім. О. Довженка чи на Одеській кіностудії — от вам і українське! Щось незграбне і недоречне є, коли Мавка промовляє не мовою Лесі Українки, а Захар Беркут не мовою Івана Франка. Скажу відверто, мені не хочеться дивитися цих фільмів, бо це все одно, коли б я брав для читання не *Кобзаря*, написаного Тарасом Шевченком, а *Кобзаря* в російських перекладах. Для людей, які не володіють українською мовою, такий *Кобзар* потрібний, але подавати його замість оригіналу людям, котрим той оригінал доступний, — це вже святотатство.

Не приховаю, відійшов я від праці в кіно й тому, що в мене пропадала тут можливість залишатися українським митцем, яким я є з природи, я змушений був працювати не для українського кіно, а для його фікції. Саме явище тотальної залежності українських кіностудій від Держкіно СРСР породжує безліч зайвої роботи, безліч ускладнень. Мені, письменникові, й досі не зрозуміло, чому видавництво, наприклад, може випускати книги, не ознайомлюючи з їхнім змістом чиновників із Держкомвидаву України та СРСР, а кіностудія того права не має? Чому видавництво має можливість і право фінансувати своє видання, а для цього також треба, хай і менші, але немалі кошти, а кіностудії буквально випрошують гроші на кожен фільм аж у Москві? Отже, для того, щоб ті гроші отримати, заявку, а потім сценарій з усіма можливими його варіантами перекладають на російську мову, посилають на затвердження, на що йдуть і кошти і час. А навіщо це, ніяк у голову не вкладу...

Це було в часи, так би мовити, застійні, але я тоді жажнувся непомірно і таки вирішив: ні, мені тут не місце! Щось тут по-справжньому не так. Бо коли ми говоримо, що СРСР — країна багатонаціональна, і коли вже аж ніяк не можна без верховного затвердження і фінансування з Держкіно СРСР (а чом не можна, таки не розумію), то чому б з елементарної поваги до носіїв братніх літератур і культур не встановити міжнародних колегій в тому союзному Держкіно, які могли б прочитати твір на кожній мові і були б людьми тих-таки національних культур? Згадаю при цьому, що навіть цензори царської цензури приймали в Петербурзі українські твори, не вимагаючи для їхнього цензурування перекладу на російську.³

З приходом Горбачова до влади відбулася основна адміністративна зміна. У травні 1986 року на п'ятому з'їзді Спілки кінематографістів СРСР три чверті членів були замінені новими людьми, тобто бюрократів замінено творчими мистцями. Елем Клімов був вибраний першим секретарем Спілки на місце консервативного Льва Куліджанова, який був на цьому пості від 1965 року. У грудні 1986 року посаду голови Держкіно Пилипа Єрмаша передали Олександрові Кончалову, який також зайняв відповідальне становище при Міністерстві культури. Він захоплює творчо

працювати і підтримувати добрі відносини між членами Спілки кінематографістів.

Але найважливіша зміна наступила недавно в Держкіно. Тепер воно вже не має монополії — ні ідеологічної, ні продукційної, ні фінансової. Голос має Спілка кінематографістів, що спричиняється до децентралізації. Окремі кіностудії відповідають за прийняття сценаріїв і продукцію фільмів, але вони також мусять себе фінансово утримувати. Отже зменшилася цензура і зміцнилася фінансова незалежність. Сказане стосується також українських кіностудій.

В Україні 1986 року замість попереднього адміністратора Цвіркунова головою кіностудії ім. О. Довженка став режисер Микола Машенко. Того ж року зліквідували республіканське Держкіно, а кінопрокат був приєднаний до Міністерства культури, але фінансова залежність кіностудій залишилася. Лише у квітні 1989 року була ухвала про бажання Спілки кінематографістів бути незалежною від Міністерства культури, яке очолює Олиненко. Головою Спілки кінематографістів України замість Тимофія Левчука був обраний Михайло Бєліков, радикальний і сміливий мистець.

Тепер Спілка кінематографістів України цілком незалежна не тільки у своїй творчості, але й фінансово. Вона може самостійно підписувати контракти з кооперативами і навіть з закордонними підприємствами. Прикладом останнього є спільна продукція фільму Юрія Іллєнка *Лебедине озеро — Зона*.

Але дехто, наприклад, Леонід Череватенко, один з редакторів журналу *Новини кіноекрана*, ставиться скептично до нових змін. Під час "круглого столу" — дискусії, яка відбулася в редакції журналу, він зробив такі зауваження:

Нова ситуація в радянському кіно і нове керівництво у Спілці кінематографістів СРСР. Перший секретар Спілки Е. Клімов дуже цікава людина. Я був на першому одеському кінофестивалі, на прапорі якого написано "Коммерческое кино". Трапилося так, що мистецтво зразу відсунули на другий план. Як же до цього поставився Е. Клімов? Він посміхнувся чарівною усмішкою і заявив, що ідею такого фестивалю він схвалює. Я особисто був вражений. Адже це суперечить рішенням п'ятого з'їзду кінематографістів...

Ще цікавий поворот. У всіх республіках ліквідували комітети по кіно, тоді як у Москві залишився найконсервативніший, майже з тим же апаратом, який працював у роки застою, тобто цей застій організував. Що з цього випливає? От для Києва і Одеси — хто тепер буде боронити на належному, тобто державному, рівні їхніх кінематографістів? Мені це незрозуміло. З одного боку прекрасно — знімайте що хочете. Але хто ж їх буде боронити від імені держави, республіки?..

І другий бік медалі. Оголосили, що творчі об'єднання на студіях

працюють незалежно, мають право вибору. Добре. Але ж на цьому демократія кінчається. Бо, щоб пустити у своє середовище свіжих людей, молодих кінематографістів, — старші на це не дуже охоче йдуть. Отже, утворюється кілька начебто нових організацій, а прізвища ті ж самі.⁴

Кіностудія ім. О. Довженка займається тільки художніми фільмами. Тут працюють у своїх самостійних майстернях режисери Михайло Беліков, Микола Машенко, Юрій Ілленко, Олег Фіялка, Юрій Ткаченко, Ролан Сергієнко і талановита молодь: Віталій Дончик, Денисенко, Станіслав Чернілевський і Анатолій Степаненко. Існує думка створити молодіжну кіностудію зі своїм бюджетом і майстерні вишколення молодих акторів та режисерів. Цвіркунов, декан кінофакультету Київського театрального інституту, також пропонує створити окрему Українську академію кіномистецтва.

Недавно кіностудія ім. О. Довженка випустила нові фільми *Данило, князь Галицький*, у жанрі американських епічних "вестернс", і *Зона*, за мотивами Миколи Куліша. Окрім кіностудії ім. Довженка на Україні існують ще інші, наприклад, кіностудія в Одесі, кіностудія фільмів для дітей в Ялті, новостворений Глафільм і студія Укрхроніка. Існує Український телефільм. Є окрема студія українських науково-популярних фільмів, з якої недавно вийшов цікавий екологічний фільм українською мовою *Про коників Володимира Шмотолохи*. Між іншим, недавно студії українських документальних фільмів здобули найпрестижніші місця в Радянському Союзі.⁵ Існують фільми про Чорнобиль (*Мікрофон і Поріг*), про екологічні проблеми (*Сом і Ріки*), про культурну екологію (*Чумацьким шляхом Михайла Павлова і Де ж тая криниченька Оксани Михайлової*), про сталінський терор (*Ой горе, це ж гості до мене Фаренюка і Олександра Ковала*), про репресованих письменників і мистців (*Лесь Курбас*). Є фільми *Стіна* і *Стенограма* про знищення скульптури Ади Рубачук і Володимира Мельниченка на Байківському цвинтарі у Києві та *Відкрий себе* про Григорія Сковороду, який був зроблений у 1972 році О. Ковалем і Р. Сергієнком і заборонений до 1988 року.

Причина успіху документальних фільмів у тому, що глядач хоче бачити гласність на екрані, хоче дізнатися правду. Люди хочуть довідатися про сталінські репресії, про Соловки, про проблеми в сучасному суспільстві, про перебудову. Це не тільки в Україні, але в цілому Радянському Союзі. Слід згадати, що деякі московські режисери також цікавляться українською тематикою. Наприклад, у документальному фільмі росіянки Марини Голдовської *Соловецкая власть* показані фотографії Леся Курбаса і Миколи Зерова, які загинули на Соловках. У фільмі подані про них докладні інформації. Фільм накручений російською мовою, але у ньому наводиться довгий пасаж українською мовою з Шевченкової поеми "Неофіти".

Існує також українське мультиплікаційне кіно, яке стоїть на дуже високому рівні, зокрема політична сатира Володимира Гончарова *Правда крупним планом* і *Демагог*. Цей останній мультиплікаційний фільм був зроблений у 1968 році і заборонений до 1988 року.

У 1987 році Машенко, директор студії ім. О. Довженка, оголосив українізацію — перехід на українську мову. Він також створив при цій кіностудії мистецьку раду, до якої ввійшли Іван Драч, Іван Дзюба, Павло Мовчан, Валерій Шевчук, Лесь Танюк, Леонід Череватенко, Григорій Логвин, Раїса Іванченко, Юрій Щербак, Станіслав Чернілевський, Юрій Іллєнко та інші кращі літератори і мистці — разом 34.

Як треба було сподіватися, ця рада має перед собою багато проблем. На згадуваній вже дискусії "круглого стола" при редакції *Новини кіноекрана* Леонід Череватенко сказав таке:

На сьогоднішній день існує три погляди на українське кіно. Перший: український кінематограф розквітає, здобуває все нові перемоги, і тому турбуватися про його долю не слід. Другий, на жаль, поширеніший: український кінематограф практично не існує, а тому, очевидно, і немає потреби клопотатися, щоб він існував. Але є й третій погляд: український кінематограф є, він живий, але розвивається не так, як треба...

Я особисто належу до тих, хто поділяє третій погляд. Проблем у розвитку українського кіно дуже багато. Найсуттєвіша з них — зниження, зменшення його якісного рівня, звуження впливу навіть суто географічно...

Продовжу розпочату Череватенком думку цитатою із статті Валерія Шевчука "Українське кіно чи його фікція?":

Добрі теперішні наміри Київської кіностудії не можуть мене не хвилювати: йдеться-бо про повернення кіномистецтву, що твориться на Україні, його національного обличчя. Є блискучі задуми, режисери повертаються обличчям до української літератури, класичної і сучасної, дискутують, навіть почали дещо з тієї літератури читати — все це принадно. Є навіть думка директора кіностудії ім. Олександра Довженка, М. Машенка, щоб усі фільми виходили українською мовою...

Але тут виникає кілька, мені здається, дуже важливих проблем. Перша: ніде не сповіщається, чи зникне практика, що фільми ставитимуться українські, а йтимуть у прокат у самодубляжі? Коли так, то всі наші розмови шеляга ламаного не варті. Тільки при умові повної ліквідації самодубляжу можна говорити про справжнє, а не фіктивне українське кіно...

Друга проблема так само важлива. На кіностудії працює група чисто російських режисерів, людей російської культури, які живуть на Україні. Таке становище є і в літературі. Наші видавництва випускають книги цих

митців таки російською мовою, і це правильно. Російські письменники з України друкуються і в Москві, і це також природно.

Примусити цих людей без їхнього бажання працювати в українській культурі було б неподобним насильством і результату доброго не принесло б. Скажу увіч: я проти того. Очевидно, російським режисерам на Україні треба створити окреме творче об'єднання, де вони мали б змогу працювати в питомій для них культурі. Хто знає, а чи не треба було б надати таку можливість і представникам інших національностей, коли б вони того захотіли? А на Одеській кіностудії, яка, як довелося чути, хотіла б стати філіалом Мосфільму, треба було б, на мою думку, створити українське творче об'єднання, яке б мало так само змогу творчо працювати, але щоб фільми їхні виходили таки без самодубляжу.

Отже, як бачимо, проблема самодубляжу серйозна. Також проблемою є і те, що у Спілці кінематографістів України тільки 30 відсотків працівників володіє українською мовою.

Питання, чи виключити таких дуже талановитих режисерів як вірменин Зорі Балаян? Ще інша проблема — це брак національних акторських кадрів. При студії ім. О. Довженка існує театр кіноактора, в якому грають вистави українською і російською мовами.

Не слід замовчувати, що українські фільми дуже обмежені темами і жанром. Український фільм майже зводиться до стереотипної категорії поетичного кіно і майже всі теми літературно-легендарні (*Тіні забутих предків*, *Ніч під Івана Купала* тощо). Цей своєрідний жанр був створений Олександром Довженком, здобув світову славу і його успішно продовжували у 1960-их роках Параджанов, Іллєнко і Осика. Він навіть мав вплив поза Україною, наприклад, на російського кінорежисера А. Тарковського і грузинського Т. Абуладзе. Але навіть якщо будуть зроблені поетичні фільми на сучасні теми, такі як *Криниця для спраглих* Іллєнка, своєю поетичною природою нелегкі до зрозуміння, виникає питання, чи будуть вони комерційно успішні поза авангардними кіноклубами? Наприклад, відомий фільм Абуладзе *Покаяння*, за статистичними даними Анни Ловтон, не був комерційно успішним, бо притягнув тільки 8 мільйонів глядачів, а до прийнятого успіху потрібно 14-15 мільйонів. Це стає серйозною проблемою, якщо дана кіностудія має намір бути фінансово самостійною.

Цікаве зауваження про поетичне кіно зробив Дмитро Томашпольський, студент кінофакультету Київського державного театрального інституту, під час згаданої дискусії "круглого стола":

Сьогодні, на мій погляд, поетичне кіно потребує захисту. Проте, як часто у нас буває, коли заборонене стає загальноновизнаним, відбувається

своєрідне змішання. І от оголошується усезагальна мобілізація до лав поетичного кіно. І вже багатьом зрозуміло, що для кар'єри треба знімати "поетично". А по-іншому — нізашо не можна. І вже "поетичне" оголошується єдино прийнятним для українського кіно напрямком. А тим часом кудись пошезали ексцентричні комедії, мелодрами та інші "непоетичні" жанри...

А таке дивовижне явище, як кінокомедія абсурду, взагалі невідоме нашому кіно. І це в країні, що є родоначальницею згаданого жанру. Досить назвати імена: Козьма Прудков, Микола Гоголь, Даниїл Хармс. І якщо кажемо, що мистецтво має бути народним, то чому ми обминаємо сповнені чорного гумору казки, анекдоти, билини, прислів'я та приказки? Хіба мало абсурдного діялося у нас в роки застою?

Отже, хоч в Україні тепер припиняють ідеологічну і політичну цензуру і почався процес закінчення адміністративно-фінансової цензури, здається, що далі буде існувати така сама форма цензури чи обмеження, яка існує на Заході: комерційна цензура і комерційно-фінансові обмеження.

---

1. Val Golovskoy, "Behind the Soviet screen" (Ann Arbor; Michigan: Ardis, 1986), стор. 61.

2. Anna Lawton, "Toward a New Openness in Soviet Cinema 1976-1987" in "Post New Wave Cinema in the Soviet Union and Eastern Europe", ed. J. Goulding (U. of Indiana Press, 1989), стор. 1-50.

3. Валерій Шевчук, "Українське кіно чи його фікція?", *Новини кіноекрана*, Київ, вересень 1988.

4. "Українське молоде кіно: проблеми і перспективи" (Radio Liberty Monitoring), no UF 117 (13 June 1989), стор. 27-44.

5. Romana M. Bahry, "Soviet Ukrainian Documentary Films and New Directions in Filmmaking", in «Echoes of Glasnost in Soviet Ukraine» (North York, Captus University Publications, 1989), стор. 188-197.

АРХІПЕЛАГ БИКІВНЯ

Сергій Кисельов

Відкриття пам'ятника в Биківні, що мало місце 6 травня 1988 року, за сценарієм своїм загалом нічим не відрізнялося від аналогічних сумних урочистостей, коли люди приходять вшанувати пам'ять жертв фашистських окупантів. Квіти. Піонери. Ветерани війни. Орденоносні представники робітничої класи, трудового селянства, наукової інтелігенції. Партійні і радянські працівники. І навіть один письменник. Військова почесна варта. Промови за папірцем і без нього. Уривок із "Реквієму" Р. Рождественського. І так далі.

Ой, як хотілося б мені процитувати слова тих, хто виступав, відтворити, так би мовити, обстановку того пам'ятного дня того пам'ятного третього року перебудови. Але, на жаль, 6 травня мене не було в Биківні, і тому не можу процитувати кінцівку із хвацького репортажу Г. Кириндясова про відкриття пам'ятника жертвам фашистських окупантів, опублікованого у міській газеті *Вечірній Київ* 7 травня: "... Тут учора було похмуро і мрячив дощ. Здавалося, ніби сама природа сумує за тими, хто спочиває в цій землі. Але навколо гранітного меморіалу було світло від срібних труб військового оркестру, від квітів та сивини тих, чиє життя обпалила війна".

І все ж, відкриття цього пам'ятника, спроектованого лавреатом Державної премії СРСР, заслуженим архітектором УРСР В. Шарповим, було не зовсім звичним. Річ у тім, що організатори урочистості, як би це сказати м'якше, забули запросити на нього жителів самої Биківні. Хоча тоді було б іще світліше навколо гранітного меморіалу і від їхньої сивини, оскільки їхнє життя також обпалила війна. Уявляєте: орденоносних представників запросити не забули. Відповідальних працівників не забули. І навіть одного письменника. А місцевих селян, серед яких є немало очевидців трагедії биківнянського лісу, раптом взяли і забули. Хоча вони могли б виступити на цьому "святі із сльозами на очах", прокоментувати напис, вибитий на гранітному чотиригранному камені: "Тут поховано 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, закатованих фашистськими окупантами у 1941 — 1943 рр.". Втім, боюся, що виступи биківнянців дуже і дуже не сподобалися б організаторам встановлення і відкриття цього пам'ятника. Тому що багато з них знали, хто *насправді* похований — втім, ні, заритий — в биківнянському лісі. Знали, що напис на пам'ятнику про жертви фашистських окупантів невірний і аморальний. Я

стверджую це з усією відповідальністю і на доказ своїх слів наведу лише один факт. Ще під час так званого перезаховання в 1971 році в розкопках були знайдені накривки іменних годинників з вигравіруваними написами, де вказувалися прізвища їх власників. У чийх архівах пролежали ці "речові докази" з індивідуальними ознаками вісімнадцять років?! Хто приховував, що ці люди (в архівах є їхні справи) були розстріляні в роки сталінських репресій?! В яких архівах зберігаються прізвища ще багатьох тисяч людей, які полягли в Биківні?

Однак облишимо 1971 рік. Наївно було б думати, що в період середини розквіту застою вголос можна було б сказати правдиве слово про сталінських катів і їхні жертви. Але як пояснити, що ціла урядова комісія в 1987 (!) році дійшла до висновку про "жертви фашистських окупантів". Адже в її складі були, як мовиться, професіонали — працівники МВД, КГБ, прокуратури тощо! Кому в період перебудови і гласності знадобилося зробити ще одну спробу приховувати правду?!

Так, сьогодні ми вже знаємо правду про Биківню. Після моєї публікації в *Литературной газеті* (30 листопада 1988), де вперше у нашій пресі було сказано чесне слово про істинні жертви Биківні, прокуратура м. Києва порушила кримінальну справу на факт виявлення масових поховань у биківнянському лісі. Розслідування дійшло до однозначного висновку: тут лежать жертви сталінських репресій 1936—1941 рр. Проведена ексгумація, знайдені речові докази, що підтверджують висновки слідчої групи.

І все ж ми знаємо не всю правду про Биківню. Вона не буде повною до того часу, поки не відкриються всі надсекретні архіви, і ми поіменно не назвемо тих, хто похований в биківнянському лісі, на Лук'янівському кладовищі, на всіх інших осередках гігантського архіпелагу "Биківня". Поки від громадськості будуть приховувати, що в Биківні поряд з останками радянських громадян є останки польських військовослужбовців і цивільних осіб, про що свідчать (повідомляю як очевидець, який був присутній під час ексгумації) вилучені із кількох поховань численні елементи польської воєнної амуніції (конфедератки, офіцерські чоботи і пелерини, гудзики з орлом і т. ін.), цивільне жіноче і чоловіче взуття, зубні щітки, мильниці і багато інших предметів з клеймом довоєнних польських фірм-виготовлювачів.

Правда про Биківню не буде повною, поки перед нами, громадянами Києва, республіки, планети, від імени і за дорученням не попросять вибачення ті, хто відкривав ганебний пам'ятник (на урочистостях були присутні і тодішній перший секретар Київського міськкому партії К. Масик, який нині є заступником голови Ради Міністрів УРСР, і голова Київського міськвиконкому В. Згурський, на совісті якого також ідея збудувати в Биківні на кістках

співвітчизників новий залізничний двірець), поки ми не дізнаємось, чому заступник прокурора УРСР С. Литвинчук усіма силами перешкоджав проведенню ексгумації в биківнянському лісі, та багато іншого. А поки що нам доводиться задовільнитися офіційним оптимізмом, що ґрунтується на недомовках про Биківню, і шемливими, схвильовано-плутаними розповідями биківнянців похилого віку, записаними на магнетофонну стрічку. Розповідями тих самих людей, котрі були свідками страшних справ, що коїлися в биківнянському лісі у 1936—1941 роках, тих самих, котрих "призабули" запросити на відкриття пам'ятника 6 травня 1988 року.

— Пам'ятник відкрили — наче вкрали, — сказав мені один із них...

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Макаренко Дмитро, 1910 року народження: — Я народився і жив тут перед війною і на фронт звідси пішов. Вперше побачив той зелений паркан десь у 1936—1937 році — тоді, як пішов по гриби. Біля нього ще хатка стояла. Там жили два чоловіки. Один був вище середнього зросту, років тридцяти п'яти, схожий на грузина, а другий — нижчий, товстий такий, вусатий. Обидва в цивільному. В ту хатку ніхто не заходив. Та й до паркана не наближалися, бо ходили чутки, що одного там спіймали і мало не розстріляли. Ледве випросився. І ті двоє в розмови теж не вступали. Тоді я працював вагоновожатим на трамваї, який ходив з Броварів у Микільську Слобідку. Часто їх підвозив. То й розмов тільки, що попросять зупинити трамвай біля піонерського табору — там якраз була зупинка на вимогу. Виходили вони і йшли до лісу, у ту хатку. Я теж не питав у них, що то за хатка.

Бачив, як туди ходили машини, по-моєму, ЗІСи. Вони були закриті, а попереду і позаду їхали легкові. Бувало, по три машини їхало, бувало, чотири, бувало й більше. Я часто їх бачив, коли працював у нічну зміну — через два дні на третій. Хто їх водив — не знаю. Було темно. Видно тільки, коли трамвай освітлював машини. А їздили вони кілька років, починаючи з 1937-го і аж до війни...

У лісі нікого не вбивали. Пострілів не було, бо якби були, то люди чули б. І німці там не розстрілювали. То наші перед війною вже вбитих привозили ховати. Що ви хочете, час був такий, що тільки хто про Сталіна шонебудь скаже — і нема чоловіка. Один наш биківнянський, не пам'ятаю, як звали його, якийсь на іржаву тюльку сказав "сталінська риба". А хтось почув — хоп, і забрали його. Десять років дали, а потім прислали лист, що, мовляв, помер.

Уже після війни зелений паркан люди розібрали на будів-

ництво. І хатку теж розібрали. А потім якісь паразити почали викопувати черепи і в тих, де були золоті зуби, вибивали їх і забирали собі. Тоді там лежало цих черепів — скільки хочеш. І у всіх ззаду — маленька дірочка. Всі однаково прострелені. І з чого їх стріляли? Мабуть, було якесь спеціальне пристосування. Ніхто ці черепи не вивозив. Тільки років п'ятнадцять тому чи, може, й більше наїхало багато військових, оточили все навкруг. І восні ці в масках почали викопувати самі тільки черепи і складати в ящики. Багато було цих ящиків. Зіставили їх один на один, деякі трошки поприсипали землею і все. Так і лежали ці останки в ящиках, прямо в лісі. Тут багато людей про це знає. Ви попитайте. Та навряд чи вам розкажуть. Боятися. Тоді боялися, при Сталіні, і тепер боятися.

А мені не страшно, бо я правду кажу. І начальство про це знало також. А потім і пам'ятник поставили, і написали на ньому, що, буцім, тут лежать закатовані німцями. Поставили так, наче вкрали. Ніхто майже й не знав, коли його ставили. Там треба все стерти й інший напис зробити. Що тут поховані ті, хто був розстріляний при сталінській владі.

Дмитренко Єфросинія, 1912 року народження: — У Биківні я живу з 1923 року. Батьки переїхали сюди, коли мені ще одинадцяти не було. Тож точно не можу сказати, коли саме був зведений той паркан. Мабуть, уже в 1936 році він будувався. Про нього знала з батькових розмов. Він тоді працював робітником на обслуговуванні траси Київ — Бровари і оскільки був шляховиком, то прокладав у лісі таку тимчасову дорогу — з вербової лози. Звичайно, знав, що там щось будується. А вже пізніше якось ми з сестрою і з сусідами пішли по гриби і натрапили на зелений паркан. Він був шільний такий, вищий людського зросту, а всередині будиночок стояв. Там ще собачка бігала... Коли ми підійшли ближче, нас ніхто не відігнав. Тільки як собачка загавкала, ми самі втекли. Дома я розповіла, що в лісі щось огорожено. Батько відказав, що це не моє діло.

Туди, до паркана, взагалі нікого не допускали. Проте всі, звичайно, знали, що то погане місце, знали, що там ховають убитих у тюрмі людей, та старалися про це не говорити. Всі бачили, як туди їздили закриті брезентом машини, і я теж бачила. *Куковенко Петро*, 1915 року народження: — Паркан той пам'ятаю з 1936 року. Високий такий був, метра два з половиною, дошки добре припасовані — жодної щілини. Хто його зводив, не знаю. Місцевих жителів не залучали. Ми часто ходили повз нього на озеро Рибне купатися, водили корів пасти. То як проходимо мимо, собачки починали гавкати і з хатки, яка біля паркана стояла, виходив охоронець, питав, що нам тут треба. Їх там двоє було у цивільному, а коли почалася війна, вдягли форму НКВД.

Що там відбувається за тим парканом, ніхто не знав. Бачили тільки, як машини туди вночі щось возили. Спочатку думали, що там склад якийсь воєнний і що це туди весь час снаряди возять. Хіба ж можна було уявити, що то по п'ять-шість машин убитих везуть? Якось сестра моя старша спитала в одного: а що як ваші снаряди вибухнуть? Він одказав, що наші снаряди рватися не будуть. Тоді ми вже точно взнали, що там немає ніякого складу, що туди по ночах трупи возять і там їх закопують. Хто там копав ями, не бачив. Бачив тільки, що освітлювали лямпами, мабуть, від акумулятора, бо світла там не було. І техніки ніякої не було.

Якось, десь уже чарез тиждень після того, як прийшли німці, я йшов повз піонерський табір. Тут метрів п'ятсот чи триста від паркана був піонерський табір київської взуттєвої фабрики. Коли проходив, то звідти вийшов німець у такому прогумованому зеленому плащі і покликав мене. Я й підійшов. Він повів мене і ще трьох наших до паркана. Підійшли до воріт — аж бачимо на землі наче кора якась. Щось наче засохло. Здогадалися, що кров засохла. Видно, як машини стояли, то з них натекло тієї крові. Тільки зайшли всередину, німець наказав копати. А лопати вже з собою принесли, з піонерського табору. Почали копати і досить швидко, бо землі зверху мало було, викопали яму десь два на три метри. Бачимо, а там повно трупів — свіжі ще. Витягли зверху труп молодого такого чоловіка років двадцяти п'яти в синіх діагоналевих штанах, спідній сорочці без коміра. Німець нас поставив біля нього, зфотографував і пішов.

Дома я розповів батькові, що ми труп викопали. "А чи ж закопали ви його?" — питає. Я сказав, що ні. "Будуть же його собаки тягати, лисиці, я піду закопаю". І пішов. У кишені того чоловіка батько знайшов пашпорт. Прізвище було вірменське, на А починалося. Потім цей пашпорт віддали знайомому, щоб заховав. А коли той знайомий пішов на фронт, то пашпорт загубився...

Потім ми ще ходили за паркан і побачили багато бочок з-під вапна. Там є могили, затрушені вапном. У хатці ж були сейфи. Хлопці почали їх розбивати, щоб побачити, що там є. Аж виявилось, що там мисливська рушниця — охоронці, видно, на полювання ходили — пластинки були і дуже багато гарних краваток. Може, краватки ці з трупів знімали? Паркан же розібрали, коли наші прийшли, в 1943 році. Німці ж, як тікали, геть усе спалили в Биківні, то потрібні були дошки для будівництва. А вже набагато пізніше почали поховання розкрадати. І кому вигідно було все це прикривати, не знаю. Або це просто дурість, або ще є такі люди, які самі займалися цими розстрілами. Адже хтось же присуджував, убивав, хтось закопував. Багато тих жертв тут лежить. Треба їм пам'ятник поставити. Не цей, що стоїть, а новий: написати на ньому "Жертвам репресій Сталіна"...

ПАРАДОКСИ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

Микола Рябчук

Розпочинаючи сьогодні розмову про розвиток української, білоруської чи будь-якої іншої національної культури, ми, зрозуміло, не можемо оминати увагою проблему розвитку національної мови, тим більше, коли дана національна культура перебуває у стані глибокої кризи, зумовленої передусім кризою мови — цієї основи чи, кажучи словами Івана Дзюби, "станового хребта" будь-якої національної культури.

Сумний, щоб не сказати катастрофічний стан української мови, її майже цілковите витіснення з усіх сфер суспільного життя і навіть із побуту, в тому числі (й це найстрашніше!) часто з побуту сільського, перестало, здається, вже бути для нас державною таємницею. Хоч, зізнаюсь, для мене це відкриття років з двадцять тому було справжнім шоком: уявіть собі юнака, що приїхав до Харкова з нормального українського міста Львова та побачив раптом упритул весь жах так званої "добровільної асиміляції" — асиміляції ще цинічної і захланнішої, ще більш спустошливої і деморалізуючої, ніж я собі перед тим уявляв із чужих розповідей. Нам з товаришем було зовсім не до сміху, коли якась жіночка соромила нас у поїзді: "Вроде бы интеллигентные парни, а разговаривают по-деревенски!";* чи коли інша, поважніша дама переконувала нас, що "русский язык — это язык интернациональный и только националисты не хотят на нем разговаривать, но у нас на востоке, к счастью, их уже не осталось..."**

Я не буду з'ясовувати тут, хто й навіщо довів великий слов'янський народ до такого стану, — це тема окремої розмови; я зазначу лише, що український народ аж ніяк не можна вважати таким собі "інтернаціональним" унікумом, котрий *добровільно* відмовляється від власної мови; світовий досвід показує, що таких народів просто не існує в природі: всі вони якщо й відмовлялися коли-небудь від своєї мови, то аж ніяк не добровільно, а в наслідок тривалого й вельми жорстокого колоніального гніту. При цьому слід мати на увазі не лише економічне поневолення й фізичний етноцид (хоча й це нам знайоме — і з царсько-російських, і з сталінсько-брежнєвських часів), а й етноцид ментальний, тобто розумовий,

---

* Ніби й інтелігентні хлопці, а розмовляють по-сільському! — *Переклади і примітки редакції.*

** Російська мова — це мова інтернаціональна, і лише націоналісти не хочуть нею розмовляти, але у нас на сході, на щастя, їх уже не залишилося..

культурно-освітній, форми якого набули у ХХ столітті особливо підступних і небезпечних рис.

Саме про неперервний ментальний етноцид та його головну причину — ментальний колоніалізм — нам треба повсякчас пам'ятати, обговорюючи концепції розвитку української культури, її минуле, сучасне і, принаймні, найближче майбутнє, немислиме покищо поза цим сумним загальнокультурним і загальнополітичним контекстом.

Навіть не маючи під рукою статистики, ми легко можемо на підставі самого лише життєвого досвіду оцінити співвідношення між, скажімо, кількістю фільмів, які йдуть на екранах республіки українською і, відповідно, російською мовою; кількістю книжок, що видаються на Україні обома мовами (сюди можна б долучити й книжки та журнали, що завозяться на Україну з Москви, — як я розумію, теж не на українській мові); співвідношення між тривалістю звучання української та російської мов у каналах радіо й телебачення; між кількістю виступів партійних, державних та господарських керівників усіх рангів обома мовами; кількістю лекцій, що читаються обома мовами у вищих школах республіки; кількістю російських та українських шкіл, дитячих садків, професійно-технічних училищ; кількістю вистав у театрах республіки, грамофонних платівок у крамницях, шлягерів на танцювальних майданчиках, занять у спортових залах і т. д. і т. п. А якщо додати до цього ще й сферу військову чи, скажімо, міжнародно-дипломатичну, де українська мова взагалі не використовується, ви зрозумієте, що означає так звана "двомовність" у нашій республіці і так звана "рівноправність" у вживанні національних мов (з таким самим успіхом ви можете вживати українську мову не лише в Донецьку, а й у тропічній Африці — зрозуміло, що й там вам ніхто цього робити офіційно не заборонить і навіть не нагрубить вам за це, чого про Донецьк сказати аж ніяк не можна; словом, ви зрозумієте, що таке ментальний колоніалізм у своєму хемічно чистому вигляді: це система заходів, спрямованих не просто на витиснення однієї мови й культури іншою, а — передусім — на створення у приреченого на асиміляцію народу відчуття культурної неповноцінності, національної меншевартості, приведення його в такий стан розумової нищоти і підлеглості, коли протиприродне (по суті) відречення від рідної мови видається цілком нормальним і "добровільним".

...Моя сусідка-"хохлушка" (як вона сама себе називає), довідавшись, що я збираюсь віддати дитину до української школи, вигукнула: "Но ведь украинский язык сейчас не модный!"* У цьому простодушному вигукі дуже влучно передано отой комплекс неповноцінності, який спонукує тисячі і мільйони українців та білорусів зрі-

---

* Алеж українська мова тепер не модна!

катися своєї мови, наче осяччих вух, що непристойно стирчать з-під "городського" капелюха, чи наче плетених постолів, що визирають з-під фрака на наваксованому паркеті. Найближчий синонім до слова "немодний" тут — "смішний", "кумедний", "безглуздий" (чи ще краще — російське слово "нелепый"); влучніше становище української (білоруської) мови в умовах ментального колоніалізму важко й означити.

Зрозуміло також, що лише фанатики і справжні націоналісти (інакше кажучи, божевільні й злочинці) можуть у цій ситуації відчайдушно чіплятися за те, що справді смішне, безглузде й нікому не потрібне. Решта — покійно рухається в руслі "історичної закономірності" та "об'єктивних обставин", не замислюючись навіть, що вся ця "закономірність" є бруталним насильством над історією і здоровим глуздом, а т. зв. "об'єктивні обставини" — результатом цілком суб'єктивної діяльності давніших і новіших колонізаторів, наділених могутньою жандармською та пропагандистською машинерією.

"Добровільність" переходу аборигенів до панівної мови й культури забезпечується таким чином пропагандистським наркозом і зумовленим ним очманінням, п'єднуваням із кийками й шпіцрутенами для тих, хто у цю "добровільність" уперто не вірить та ще й намагається пояснити своїм запамороченим і закомплексованим співвітчизникам прихований механізм такої "добровільності".

Знаменно, що й нині нове радянське керівництво, відрікаючись від своєї сталінсько-брежнєвської генеалогії, вперто чіпляється за сталінсько-брежнєвський варіант "федералізму" з "сильним центром" і навіть намагається його по-своєму "вдосконалити", нав'язавши всім "інородцям" російську мову як державну (хоч, як відомо, проти цього категорично виступав ще В. Ленін). Знаменно також, що жодної боротьби проти великодержавного шовінізму в офіційній радянській пресі не ведеться (хіба що цей шовінізм набуває антисемітського спрямування), тим часом як кампанія проти всіляких "націоналістів" і "сеператистів" ведеться з неабияким розмахом. І це при тому, що саме великоросійський шовінізм є панівним і найбільш небезпечним настроєм в СРСР, а не якийсь там чукотський чи естонський "націоналізм", що є лише захисною реакцією на імперські, великодержавницькі амбіції російського обивателя — "тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ" (В. Ленін). Зрештою, й ігнорування ленінських слів про націоналізм великих націй і малих, гноблячих і пригноблених, видається теж знаменним для сьогоднішньої офіційної ідеології, — на всі лади шпетячи прибалтійських, молдавських, українських "націоналістів", наша преса досить цютливо мовчить про те "море шовіністичної великоруської шушвалі" (Ленін, між іншим, ще 1922 року бачив це явище і, на відміну від наших сьогоднішніх "ленінців", не боявся назвати його своїм ім'ям),

яке розлилося по всіх національних околицях імперії з надією, будучи нічим, стати всім; а втім, і в самій Росії цієї "шушвалі", на жаль, не бракує: ані інтервенція в Афганістан, Чехословаччину, Угорщину, ані ганебні сьогоднішні публікації про Молдавію, Львів, Закавказзя, Прибалтику навряд чи були б можливі, коли б не спиралися на значну, можливо, навіть переважну думку великодержавно настроєного обивателя.

Хоч як це прикро, але офіційна преса не лише не розвінчує подібні настрої, виплекані в "істинно руській людині" багатьма століттями імперської маячні — спершу на ґрунті всесвітньохристиянського, згодом — всесвітньокommуністичного месіанізму, а й, схоже, всіляко ці настрої провокує й підігриває — і тенденційно-односторонніми, а часом і просто наклепницькими, як я вже казав, публікаціями про "екстремістів", що намагаються "розтягнути наш спільний дім по своїх національних квартирках" (затягнувши туди, очевидно, ще й рязанську, вологодську чи ще якусь великоруську область і нав'язавши бідолашним місцевим жителям естонську або молдавську мову в ролі державної?!), і витворенням нової мітології — про "геополітичну рівновагу" і неодмінне для цього збереження СРСР у ролі наддержави (наш військово-бюрократичний комплекс ніяк із цією неомесіянською ідеєю-фікс не розпрощається і не дасть розпрощатися іншим), і навіть курйозним проливанням крокодилачих сліз над важкою долею російської мови і культури — "найнешасніших" і "найупослідженіших" (!) у Радянському Союзі. Безумовно, тоталітарний режим завдав чималих збитків російській культурі, а почасти і мові; зазнають вони збитків і нині, виконуючи невластиві їм ментально-колонізаторські функції, але порівнювати їх долю з долею десятків національних мов і культур, які вже позникали за роки "небаченого розквіту всіх націй і народностей СРСР" або які ще тільки-но перебувають на грані зникнення, — виглядає щонайменше блюзнірством.

"Нам би ваші турботи" — так і хочеться вигукнути, ачея не одному українцеві чи білорусові, слухаючи нарікання високочолих московських інтелектуалів на засилля в російській мові канцеляризмів та жаргонізмів, на відсутність у них своєї академії наук і своєї комуністичної партії, свого комсомолу і своєї ради профспілок, — так і хочеться з ними по-братському поділитися і своєю компартією, і своїм комсомолом, і своєю академією наук, а разом і всіма її книжковими та журнальними виданнями, абсолютна більшість яких (не хвилюйтеся, дорогі брати!) виходить аж ніяк не по-українськи і, звичайно ж, не по-білоруськи. Беріть собі слідом за Ялтинською кіностудією ще й Одеську та Київську, беріть собі усі "наші" військові училища та й низку інших вузів і технікумів, беріть собі всі наші

ГЕСи й АЕСи,* а разом і всі підприємства так званого всесоюзного підпорядкування, — усі вони такі ж українські, як і марсіянські. От тільки поясніть мені, чією є сьогодні Академія наук СРСР, як не російською, якою мовою послуговується майже весь її апарат, виходять майже всі її видання, захищаються всі дисертації? Чиїми, як не російськими, є так звані "всесоюзні журнали", так зване "всесоюзне" телебачення — з жалюгідними вкрапленнями "національних" матеріалів? Чиїми, як не російськими, є, зрештою, і КПРС, і ВЛКСМ, і ВЦРПС** і офіційна православна церква, і армія, й держбезпека, і всесоюзний уряд, і сам СРСР, зрештою?

Так кого ж ми дуримо?

Чужинців? Та вони і без нас знають, що "Раша" — це "ю-ес-ес-ар", а "ю-ес-ес-ар" — це "Раша", от тільки слово "Раша" подобається їм набагато більше, і вживають вони, як правило, тільки його, а не мітичне "ю-ес-ес-ар", бо, як-не-як, чужинці — люди практичні, і дурити самі себе не люблять, навіть з міркувань ритуальної ввічливости. Так, може, це ми самі себе дуримо?

"Я очень люблю Советскую Россию, — пише П. Проскурін на сторінках тієї ж таки Советской России (1 жовтня 1989). — Ведь это наша единственная [?] российская, русскоязычная центральная ежедневная газета, в то время как в других республиках на национальных языках выходят десятки"***

"Настало время подумать, — каже відповідальний працівник Міністерства зв'язу СРСР (*Правда*, 6 жовтня 1989), — о создании специальной [теле]программы для РСФСР, единственной [!] республики без таковой"****

"Но не парадокс ли — великий русский народ сам-то оказался наиболее (!) ущемленным в национальном аспекте, не имеющим ни своей компартии, ни Академии наук"***** (Б. Олійник, виступ на Першому з'їзді народних депутатів СРСР).

"Русский язык пострадал не менее (?), чем наши национальные языки"***** (Й. Друзе, виступ на тому ж з'їзді).

---

* ГЕС — гідроелектростанція; АЕС — атомна електростанція.

** ВЛКСМ — Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді; ВЦРПС — Всесоюзна Центральна Рада Професійних Спілок.

*** Я дуже люблю *Советскую Россию*. Адже це наша єдина російська, російськомовна центральна щоденна газета, в той час як в інших республіках на національних мовах виходять десятки.

**** Настав час подумати про створення спеціальної [теле]програми для РРФСР, єдиної республіки без такої.

***** А чи не парадокс — великий російський народ сам виявився найбільш ущемленим в національному аспекті, не маючи ні своєї компартії, ні Академії наук.

***** Російська мова пострадала не менше, ніж наші національні мови.

Можна, звичайно, зрозуміти "націоналів", які не без легкого юродства підігрують шовіністичній демагогії, сподіваючись, вочевидь, що створення відповідних республіканських структур для Росії дасть змогу перетворити т. зв. "всесоюзні" структури у справді федеративні. Хоча уся ця "хитрість" за існуючих умов не приведе ні до чого іншого, як до утворення ще однієї російської Академії наук, ще однієї російської телепрограми, ще одного або й кількох десятків російських журналів і т. д. і т. п. — на додачу до тих, що вже існують під вивіскою "всесоюзних".

Значно важче зрозуміти самих росіян з їхнім відчуттям національної "ушемлености", — якщо, звісно, не мати на увазі знаменитого привиду "жидомасонської змови", геніяльно придуманий міт, на який можна звалити і всі свої власні біди, і всі свої провини перед іншими народами. Та коли б навіть ця маячня була правдою, я хотів би — перш ніж робити висновки про особливу "ушемленість" російського народу порівняно з іншими — запитати П. Проскуріна та його колегу з Міністерства зв'язку: а що, може, вже оті дві ненависні їм програми всесоюзного телебачення йдуть на івриті чи на івриті? Може, так звані "всесоюзні" газети і журнали вже теж перестали виходити по-російськи і друкуються тепер виключно по-єврейськи? Може, вже й шкіл російських нема у більшості міст, може, й у вузах російським студентам доводиться тепер вчитися здебільшого на івриті, може й військову службу вони мусять тепер на цьому самому івриті проходити?

Що за дурниці! — скаже нам Проскурін і правильно скаже, тому що його народ і так "найбільш ушемлений", не те що якісь там білоруси і молдаване, українці й татари, що в подібній ситуації ось уже десятиліттями й навіть століттями живуть і нітрохи себе "ушемленими" не почувають. Досить з них і того десятка своїх газет, про які Проскурін цілком слушно нам нагадав, хоч, правда, й забув нагадати, що на кожен такий десяток національних газет, книжок чи журналів припадає добра сотня, коли не тисяча російських (тобто російськомовних, — у термінах П. Проскуріна, хоч, зізнаюсь, мені до цієї термінологічної гри якось байдуже, бо навіть коли б усі ці російськомовні "всесоюзні" видання випускалися не євреями, а китайцями, то об'єктивно вони працювали б усе-таки не на "китаїзацію", а на русифікацію аборигенів).

А тому, хоч би як нас запевнював інший російський письменник — В. Распутін, що "шовінізм і сліпа гординя росіян — це видумки тих, хто грає на ваших національних почуттях", ми охоче віритимемо не цим запевненням, а реальному емпіричному досвідові, реальним антимолдавським, антиєстонським, антиукраїнським настроям, поширеним серед російських та русифікованих обивателів відповідних республік, реальній діяльності товариств типу "Единство", "Память" та "Интерфронт", реальним, зрештою, висту-

пам російської інтелігенції на підтримку національно-визвольної боротьби колонізованих народів — виступам поки що більш бажаним, ніж реальним.

Можна, звичайно, говорити і про "русофобію", котра, за словами В. Распутіна, "розповсюдилась у Прибалтиці, Грузії, проникає вона і в інші республіки, в одні менше, в інші більше, але помітна майже всюди", але при цьому, очевидно, треба говорити і про "українофобію", "прибалтофобію", "євреєфобію" і т. д. як про явище первинне і як, зрештою, про головне джерело т. зв. "русофобії". А інакше ми знову ставитимемо проблему з ніг на голову, знову створюватимемо мітологему народу-мученика, якого один Бог знає за що всі "ненавидять", унікального на весь світ народу-"інтернаціоналіста", що невинно страждає від навколишніх невдячних "націоналістів".

І, нарешті, останній (чи, власне, перший за значущістю) міт, узятий на озброєння теорією й практикою ментальної колоніалізму, це міт про пріоритет клясових цінностей над національними. Кажу про нього в останню чергу, оскільки сьогодні, в умовах визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над клясовими (а національні цінності, зокрема, мова й культура, є, безумовно, цінностями загальнолюдськими) ця псевдоінтернаціоналістська, "клясова" демагогія дещо відступила на задній плян, заступившись, шоправда, іншою, тепер уже псевдоінтелектуалістською демагогією про "інтеграційні процеси" в сучасному світі, які ведуть начебто все до того ж таки любого кожному великодержавникові "зближення і злиття націй".

Можна було б, звичайно, цим нашим "громадянам всесвіту", що не знають, як правило, жодної іншої мови, окрім російської, нагадати, що "тамтешні" інтеграційні процеси здійснюються на зовсім іншому, покищо недосяжному для нас рівні вирішення економічних, національних, мовно-культурних та інших проблем, через що й не мають нічого спільного з тією імперською "інтеграцією", яку вони нам пропонують. Можна б їм пояснити також, що й Голляндія, й Данія, й Норвегія, й інші країни ЕЕС, попри всю свою "інтегрованість", залишаються досить "консервативними" у справі захисту своєї національно-культурної й мовної самобутності — чого аж ніяк не скажеш про уряди Білорусії, України та ряду інших республік. Можна було б, нарешті, їм розповісти, як американські й канадські "імперіялісти", на відміну від уряду РРФСР, затрачують чималі кошти з державного бюджету на національно-культурні, освітні потреби української (й не лише української) національної меншости; розповісти, як швайцарські "буржуї" дбають про збереження маленької ретороманської народности у себе в країні (про становище зниклих і напівзниклих малих народностей РРФСР я з делікатности теж промовчу), і як, нарешті, італійці працюють над підтриманням і

збереженням у себе своїх власних, італійських діалектів. Боюсь, однак, що всі ці аргументи розраховані на дещо інший рівень свідомости, дещо інше розуміння унікальної загалнолюдської цінности кожної національної мови й культури, аніж це доступно пересічному мисленню наших "інтеграторів". А тому я наведу простіший аргумент чи, пак, пропозицію, яка, сподіваюсь, і вам видасться досить цікавою. А саме: чи ж не простіше, орієнтуючись на зростаючу міжнародну інтеграцію, вже сьогодні розробити для СРСР довготривалу (років на 50) програму ґрунтового вивчення англійської мови *міжнаціонального й міжнародного* (що особливо важливо) спілкування? Виграш від такого переходу, гадаю, був би подвійний: з одного боку, ми отримали б цілком нейтральний щодо всіх (без винятку) націй і народностей нашої країни засіб міжнаціонального спілкування, тобто засіб, що не дає не лише юридичних, а й фактичних переваг жодній нації СРСР; а з іншого боку, ми забезпечили б собі справді повноцінну участь у міжнародних справах, оскільки все таки не російська мова, а англійська є сьогодні мовою світової економіки, торгівлі, науки. Зізнаюсь, що я вже висловлював цю пропозицію одному знайомому прихильникові "інтеграції", на що він цілком простодушно відмовив: "Так это же значит преподнести им себя на блюдечке с голубой каёмочкой!"* Кому це — "ім" я не став перепитувати, більш-менш здогадуючись, а от чим же ж аж так небезпечна для нас іноземна мова — я все таки перепитав, на що він роздратовано відповів: "Ну как же ты не понимаешь?! Они ведь нас тогда голыми руками возьмут!"**

Он воно, виявляється, що! То значить, і своя економіка, і своя політика, і навіть свій державний кордон англійській мові не переживає: досить її лише як слід вивчити в СРСР — й одразу всі наслідки ментального колоніалізму впадуть на безборонні російські голови! А на українські, білоруські, чукотські? Ну, на них, очевидно, хай уже краще падає благостиня русифікації — як-не-як, це куди приємніше, ніж жахіття повсюдної англізації й американізації, і тим більш приємно, якщо сам ти належиш не до цих малосвідомих, нечутливих до світового прогресу українців та білорусів, що вперто чіпляються за якісь там національні рудименти, а до найсвідоміших які тільки є і найпередовіших "інтеграторів"...

... Дивно лише, що на відміну від свого провідного поета, котрий ще на самісінькому початку світової інтеграції побажав "в мире без России и Латвии жить единым человеческим общежитием",***

---

* Так це ж означає подати їм себе на тарілочці з блакитною облямівочкою.

** Ну як же ти не розумієш?! Вони ж нас тоді голими руками візьмуть!

*** В світі без Росії і Латвії жити єдиним людським співжиттям.

сьогоднішні його послідовники заради "человечього общежиття" залюбки жертвують чомусь самими лиш "латвіями", — на радикальніші кроки весь їхній пролетарський інтернаціоналізм покищо чомусь нездатен...

Але що робити, — спитаєте ви чи, принаймні, більшість із вас, котра не вважає себе імперіялістами й русифікаторами, проте не без підстав схиляється до думки про задавненість, широкомасштабність і необоротність процесів у багатьох союзних і, особливо, автономних республіках. Я не стану вас переконувати у протилежному, хоч сам вважаю, що за розумної державної політики ще все і скрізь можна поправити; головне — зробити цю політику розумною, тобто слід продовжувати демократизацію; у цьому розумінні я, безумовно, визнаю пріоритет загальнодемократичних завдань над усіма іншими, зокрема й національними, хоч, зрозуміло, безглуздо було б їх протиставляти одне одному.

Та все ж, навіть якщо визнати ситуацію непоправною, а цілий ряд народів нашої країни — приреченими, ми все одно повинні себе поводити як справжні інтелігенти, тобто завжди бути на боці слабших і пригноблених, завжди боротися за справедливість, навіть якщо на її торжество нема жодного шансу, завжди змагатися до кінця, як робив це лікар Ріс у романі Альбера Камю *Чума*, допомагаючи й нам не здеградувати в часи нашої "застійної" юности.

Безперечно, ми справді живемо у дуже тісному, "інтегрованому" світі, де змішані шлюби, міграції й еміграції, зміни мови і національності, очевидно, неминучі. У взаєминах між здоровими, незалежними націями усі ці життєві явища цілком природні і нешкідливі: поперше, тому що ніколи не є надто масовими; подруге, тому що ніколи не є односторонніми, односторонніми, — словом, вони жодною мірою не ставлять під загрозу саме буття нації.

Але коли одна нація перебуває в колоніальному чи напівколоніальному стані, а інша — у панівному, імперському, то тут уже треба б говорити не про "добровільний" (та ще й масовий!) перехід із "менш цивілізованої" мови на "більш цивілізовану", а про цілком прозаїчну шурячу втечу з потопачого корабля, про зраду гинучого народу і шонайсравжнісінький колябораціонізм, який дехто намагається евфемізувати більш шляхетними термінами, на зразок "космополітизму", "пролетарського інтернаціоналізму" чи, шонайменше, "національного нігілізму".

Перше, отже, що нам треба зробити, — це назвати речі власними іменами: не залякувати обивателя якоюсь мітичною, ледь не примусовою "українізацією" ("молдаванізацією", "естонізацією" і т. д.), а прямо й відверто сказати про необхідність *деколонізації* всіх республік, з чого повинна випливати й відповідна економічна, культурна, мовна та ін. політика.

Подруге, слід почати серйозну роз'яснювальну роботу серед

широких мас великоруського населення, настроєного значною мірою великодержавно-шовіністично (кажу це не для того, аби В. Распутін зайвий раз запідозрив мене в "русофобії": різницю між російським народом і російською бюрократією та її вірними квіслінгами з числа "обрусілих інородців" я прекрасно знаю; сподіваюсь, однак, що й В. Распутін не заперечуватиме багатолітнього впливу цієї бюрократії на російський народ, інтенсивного задурманювання його свідомости царсько-імперською й сталінсько-імперською пропагандою; сподіваюся, що й він не вважає ганебні антимолдавські й антиєстонські страйки в сусідніх республіках виявом "вродженого" інтернаціоналізму своїх земляків, схильних більше освоювати чуже "чорнозем'я", ніж власне нечорнозем'я, та ще й нав'язувати при цьому свою мову малотямущим тубільцям).

Мусимо не лише формально визнати право кожного народу на розвиток своєї мови й культури, а й на повен голос, на найвишому державному рівні визнати кожную національну мову й культуру загальнолюдською цінністю, засудивши відповідно як злочинні всі дії, спрямовані на асиміляцію й т. зв. "злиття націй". Ніхто, крім інтелігенції, я гадаю, не зуміє пояснити дезорієнтованим упродовж багатьох років масам, у чому ж полягає ця загальнолюдська цінність кожної мови, в чому переваги мовного розмаїття у світі перед позірною принагідністю одноманіття.

І, нарешті, потретьє, аналогічну й навіть ще активнішу працю слід розпочати серед денационалізованих українців, білорусів та ін., адже перш ніж говорити про "добровільний" вибір "більш культурної" мови, не завадило б вислухати у повному обсязі не лише прихильників асиміляції, штатних і доброхитних (ми вже їх слухаємо не одне десятиліття), але й її противників, яким, на жаль, і нині затикають роти, хоч, Богу дякувати, вже не розстрілюють і не гноять по концтаборах. До речі, й про ці історичні складові "добровільності" теж, вочевидь, не зайве нагадувати.

А на закінчення я хотів би навести досить повчальну цитату зі статті "Українське питання й російська громадськість" видатного українського вченого В. Вернадського, якого, шоправда, й досі не називають інакше, як ученим російським, а газета *Известия* навіть присвоїла йому торік титул "истинно русского человека".* Що ж, принаймні ніхто тепер не запідозрить його в "русофобії" та в "українському буржуазному націоналізмі", навіть прочитавши такі його рядки, написані у розпал Першої світової війни:

Оскільки український рух органічний і живиться корінням народного життя, то він ніколи не згасне, а отже, позитивне вирішення українського питання для держави, яка не відмовляється від засад правового устрою,

---

* Дійсно російської людини.

неминуче, і будь-які відтягування та відкладання цього вирішення тільки поглиблюють внутрішній розлад у державі, суспільстві й народів.

Питання стоїть про охорону інтересів істинної культури, до того ж здатної проникнути у народні маси значно глибше і ширше, аніж та загально-російська культура, іменем якої оперують вороги українського народу.

Питання стоїть про відмову від таких самих прийомів державного гніту в національних стосунках, які тепер так часто ставляться на карб германізму.

Питання стоїть про збереження за Росією культурного й політичного впливу на український рух, бо за нинішньої політики завжди підтримуватимуться умови, що сприяють тяжінню до зовнішніх центрів...

Представники тих кіл російської громадськості, які співчутливо ставляться до українського руху, повинні взяти це питання до своїх рук. Необхідно визнати, що ні переслідування з боку уряду, ні відсутність громадської підтримки не спинять праці, яку несе в собі в інтересах свого народу українська інтелігенція.

Гадаю, ці слова, написані 1915 чи 1916 року, лишаються актуальними й року 1990, стосуючись не лише українців, а й білорусів та інших народів нашої "федерації".

А втім, є ще одна давня, півторасотлітнього віку цитата, що видається мені й сьогодні вельми актуальною:

"За нашу і вашу свободу!"

ЛЕНІН — ТВОРЕЦЬ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СРСР

Віктор Сабаль

I

Радянська система монопольної влади Комуністичної партії, чи радше партійного апарату, та плянкової, екстремно централізованої економіки на базі удержавлених знарядь виробництва, які існують ще й досі після п'ятирічної політики перебудови Горбачова, були твором Леніна і Сталіна та їхніх партапаратів. Це треба ствердити, бо ж власть імуші, реакційні і ліберальні елементи суспільства, журналісти, вчені, партійні теоретики тощо, звалюють усю вину за довгі десятиліття терору, мільйонні жертви, матеріальні злидні та моральний розклад на Сталіна і його апарат, а з Леніна роблять святину, символ нової соціалістичної доби, зразок непомильного теоретика і політика. На правильну національну політику Леніна покликуються також деякі активісти українського національного відродження, хоч це загальновідомий факт, що вже від самого початку радянської влади між декляраціями, постановами, законами і радянською дійсністю — величезні розбіжності, непримиримі протиріччя.

Такі погляди на минуле Радянського Союзу не є згідні з історичними фактами. Фундаменти основних політичних структур СРСР, які перерішили систему економіки, форму і зміст цього ж "Союзу" та мали вирішальний вплив на всі інші сфери життя радянського суспільства, були закладені в період діяльності Леніна, в перші роки існування радянської влади, творцем якої був Ленін і який мав вирішальний вплив на основні рішення партії і держави. І так, політична надбудова формувала базу, а не навпаки.

Марксизм дав теоретичну основу для творення соціалістичних і комуністичних рухів у капіталістичних країнах, остаточною метою яких були революційні зміни продуктивних відносин капіталізму в ім'я соціальної справедливості і розвитку продуктивних сил (людина і техніка), які не були спроможні далі розвиватися на основі існуючих виробничих відносин. *Капітал* Маркса, його найважливіший твір, — це, передусім, критична аналіза системи капіталізму минулої доби, періоду примітивної і приспіненої акумуляції капіталу з усіма відомими негативами, прямо нелюдськими наслідками для індустріального пролетаріату, але без конкретної політичної та економічної програми для побудови нового соціалістичного ладу. Конкретною програмою дії для комуністичних партій, як авангарду пролетаріату, є *Комуністичний маніфест*, розроблений Марксом і Енгельсом, в якому сказано, що метою комуністів, як і інших пролетарських партій, є формування пролетаріату

як кляси, ліквідація домінуючого становища буржуазії і здобуття влади пролетаріатом. Головною метою пролетаріату, комуністів, є ліквідація буржуазної власності, удержавлення знярядь виробництва, якнайшвидший розвиток продуктивних сил тощо. Маркс писав також про потребу створення диктатури пролетаріату *в період переходу* від капіталізму до соціалізму. Подруге, і це його основна теза, пролетарська революція перемаже в найбільш розвинутій капіталістичній країні, де вже досягнуто максимального нагромадження капіталу і де вже існують максимально розвинуті продуктивні сили та чисельно і фахово добре зорганізований, свідомий своїх цілей і завдань пролетаріат.

Таких необхідних передумов для антикапіталістичної пролетарської революції в аграрній, недорозвинутій, наскрізь деспотичній Росії не було. Освічений революційний теоретик Ленін це знав, але він все ж таки рішився на революційний вибух і усунення від влади Тимчасового уряду, на пролетарську революцію — без пролетаріату. В Росії більшовики були в меншості серед переважної більшості есерів і меншовиків, так що Ленін не мав підтримки широких кіл населення. Стратегія Леніна прорвати капіталістичний ланцюг там, де ланка найслабша, саме в Росії, була насправді блискучою ідеєю. Більшовики захопили в свої руки владу і взялися за побудову нової суспільної соціалістичної формації, хоч вона і пролетаріат не були до такого важкого і складного завдання підготовані. Рівночасно це був початок усіх пізніших труднощів, комплікацій і проблем, які існують до сьогодні і чекають своєї розв'язки. Та ще одне і важливе ствердження: жовтневий переворот — це була російська революція, а більшовицька партія, яка здійснила "пролетарську" революцію, була і залишилася російською партією. Україну зайняли більшовики насильно... під геніальним проводом великого Леніна і втримують її голим насиллям до сьогодні.

II

За становище в СРСР, за море крові і сліз, за матеріальні злидні і моральну дегенерацію можна винуватити й Маркса. Як це роблять майже всі праведні антикомуністи Заходу, і окреслюють систему Радянського Союзу марксизмом. А це, мабуть, тому, що в *Комуністичному маніфесті* Маркс ставив вимогу удержавлення знярядь виробництва і створення диктатури пролетаріату в період переходу від капіталізму до соціалізму. Може воно й так, що Ленін, як вірний учень Маркса, перебрав його програму дій, але більш правдоподібним є, що ситуація сил в Росії перед жовтневим переворотом і дошенту зруйнована економіка диктували більшовикам політику створення монопольних політичних й економічних структур, щоб перш за все втримати владу. Трагічним

нешастям було, що за реалізацію ідей західноєвропейських теоретиків минулої доби взялися деспоти Росії шляхом насильного розвалу, масового терору, щоб забезпечити цей стрибок вперед і досягнути індустріяльну спроможність в історично найкоротшому часі, на що капіталізм потребував більш ніж півтора століття, до того ж в обстановці капіталістичного оточення і тим самим абсолютної міжнародної ізоляції та внутрішніх ворогів, а пізніше цілого народу і народів у неросійських республіках. Біда була не лише в удержавленні знарядь виробництва, в Радянському Союзі прийшло до тотального удержавлення усіх сфер життя і до тотальної централізації.

Найголовніше — і це справа саме Леніна і його однодумців серед російської соціал-демократії — створення політичної структури монопартизму, а для її охорони — терористичних структур, які забезпечили даліше існування системи, яку вони назвали соціалізмом, але рівночасно були заложені фундаменти безконтрольної і безвідповідальної влади, влади наскрізь антинародної і у відношенні до неросійських народів — шовіністичної, імперіяльної, що й призвело до такого, а не іншого напрямку розвитку, до дегенерації цієї насильно створеної суспільної формації, до деформації в усіх ділянках життя радянського суспільства, до нігілізму і моральної деградації людини. Під час відсутності політичного плюралізму стали неможливими будь-які корективи неправильних і у своїх консеквенціях незвичайно негативних, а то й злочинних, рішень і акцій партійних всезнайків, аrogантних чиновників на вершинах влади.

Ще за життя Леніна відбувалися дискусії, суперечки, існували конфлікти поглядів тощо. Після розрухи періоду воєнного комунізму і громадянської війни Ленін рішився на відступ і на нову економічну політику, яка призвела до певного позитивного розвитку в аграрному секторі, торгівлі і легкій промисловості. Але незмінною залишилася система політичних структур, система абсолютного монопартизму. І не лише це. В ході дальшого розвитку прийшло до затвердження цих структур на базі особливих інтересів партапарату, міністерств, відомств, держкомітетів, які гарантувала їм ця система політичного, економічного і державного централізму, бож будь-які основні перемини системи загрожували їм втратою позицій і привілеїв, їм і їхнім нащадкам, цій аrogантній клясі партійних вельмож. Так було в минулому — від Леніна до Горбачова, хоча цей останній абсолютний володар старається для рятування великодержави прорвати це зачароване коло, послабити, а, може, й ліквідувати цей бастион партійної реакції і бетонних мозків, який завів також Радянський Союз в безвихідну ситуацію.

Ленінці-більшовики не були самотніми учнями Маркса і марксистів, були і ще далі існують та діють на Заході соціал-демок-

рати, які також постали на ґрунті ідей марксизму, але не пішли шляхом пролетарської революції, хоч для цього існували у високо-розвинутих капіталістичних країнах певні об'єктивні передумови. Соціал-демократи в альянсі з профспілками рішилися на шлях еволюційних змін системи, на змагання в рамках парламентарної системи за соціальні закони, які не лише забезпечили поліпшення життєвого рівня працюючих, але й спричинилися до оздоровлення і гуманізації капіталістичної системи та стабілізації цієї парламентарної демократії, її нормального функціонування в інтересі усіх до більш справедливого розподілу національного доходу. Так, розвиток виявив спроможність капіталізму реформуватися, зростала фабрична техніка, покупна сила населення, зменшилися соціальні конфлікти тощо. З бігом часу західноєвропейські соціал-демократичні партії відійшли від марксизму і стали на позиції ринкової економіки, хоча й далі ведуть боротьбу за більш справедливий розподіл національного доходу, за поліпшення законів соціального забезпечення для широких верств населення, за демілітаризацію економіки, оздоровлення навколишнього середовища тощо.

Чи такий еволюційний шлях в напрямі побудови демократичного суспільства був можливий в Росії після повалення царизму? На це питання неможливо сьогодні відповісти. Відомо, однак, що й тоді існували величезні об'єктивні бар'єри для суспільного прогресу. Це передусім непереривана в історії Росії традиція деспотизму, яка породила пасивність мас і жорстокість та нахабність чиновників, брак будь-яких демократичних структур, культурну відсталість, недорозвинуті продуктивні сили тощо. Надзвичайно важке і складне було становище поневолених Росією народів, особливо України, в умовах існування могутніх російських великодержавних та шовіністичних сил. Але й ленінсько-сталінський експеримент насильної побудови нової суспільної формації не приніс ані людині як такій, ані народам свободи, а навпаки, жорстоке поневолення, жакливі результати, як мова була вище, море крові і сліз і ще сьогодні невідоме і непевне майбутнє. Цілком задоволені були і є партійні вельможі, нова "соціалістична" експлуатарська кляса.

III

Чи спроба Горбачова пересунути владу від Центрального Комітету і Політбюра до Верховної Ради — це зворот до концепції Леніна "вся влада Радам"? Таке гасло Леніна ніколи не було здійснене, навпаки, історичні факти стверджують, що від самого початку радянської влади Ленін підпорядковував Ради, профспілки, суди тощо партійному апаратові, політичному, всеціло зідеологізо-

ваному і здисциплінованому "авангардові", основним завданням якого було здійснювати за всяку ціну побудову соціалістичного ладу. Насправді Ленін створив невідому досі в історії людства політичну структуру, в якій Компартія, чи радше партійний апарат одержав монополію, абсолютну владу над цілим суспільством, усі сфери життя радянського суспільства були підпорядковані партійному диктатові, а для забезпечення партапарату та його політики, його дій Ленін створив перший горезвісний терористичний апарат ЧеКа (ВЧК) на чолі з Феліксом Дзержинським.

Сам Маркс не передбачав можливостей розвитку капіталізму в Росії в таких масштабах як у Західній Європі і писав, що його теорію розвитку капіталізму в Західній Європі не можна переносити на всі країни (Ленін, *Твори*, т. I, стор. 472— 474). Як відомо, на думку Маркса, революційна ситуація назріє тоді, коли капіталізм не буде спроможний на дальший розвиток продуктивних сил в рамках існуючих продуктивних відносин, які цей розвиток гальмують, і пролетаріят буде спроможний здійснити соціалістичну революцію. Така ситуація в Росії в 1917 р. не існувала, однак Ленін рішився на революційний переворот, на ліквідацію Тимчасового уряду Керенського. Чи це було випадкове рішення, особливо з огляду на сприятливу внутрішню ситуацію? Можливо, що й цей факт відіграв певну ролу в рішеннях Леніна і його однодумців прорвати капіталістичний ланцюг в Росії і створити владу Рад, незважаючи на те, що на першому Всеросійському з'їзді Рад в липні 1917 р. більшовики були в меншості. Після великої антирежимної демонстрації в Петербурзі в липні 1917 р., в якій загинуло кількасот демонстрантів і яка закінчилася перемогою Тимчасового уряду і арештом чільних більшовиків, крім Леніна і Зінов'єва, яким вдалося скритись, Ленін заявив, що Ради є реакційною і контрреволюційною силою. Він писав, що тепер владу можуть взяти у свої руки лише революційні маси народу і вони повинні відвернутися від соціалістичних партій (есерів і меншовиків), які зрадили революцію своєю підтримкою влади, яку треба знищити (Ленін, *Твори*, т. 21, стор. 33— 38). Насправді Ленін від самого початку своєї політичної діяльності, а особливо після розколу Російської соціал-демократичної робітничої партії на більшовиків і меншовиків на другому з'їзді партії в Брюсселі, у липні 1903 р., Ленін діяв у напрямі підготовки пролетарської революції. Під час дискусії з Плехановим він настоював, що капіталізм в Росії цілком розвинутий, і що настав час боротьби на два фронти — проти капіталізму і проти самодержавства, а це була явна негачія потреби спершу буржуазного етапу розвитку, в якому пролетаріят міг би зрости і стати домінуючим елементом суспільства і підготовленим до соціальної революції. А тому що, на думку Леніна, селянство є реакційною силою, більшовикам треба орієнтуватися

виключно на пролетаріат, який після перемоги визволить усіх. Вже від самого початку Ленін інтерпретував Маркса так, як це відповідало його політичним цілям. І вже тоді, перед революцією 1905 р., Ленін пропагував потребу диктатури пролетаріату, як необхідної передумови для придушення спротиву експлуататорів і потребу створення суворо дисциплінованої диктаторської партії. З в'їдливою іронією Ленін висловився про Плеханова, Мартова, Аксельрода, Засуліч: "Таж це курям на сміх".

У брошурі "Крок вперед — два кроки назад", після того, як його окреслено якобінцем, Ленін заявив, що якобинець нерозривно зв'язаний з організацією пролетаріату, свідомий своїх класових інтересів, це — революційний соціал-демократ. Людина, яка боїться диктатури пролетаріату і мріє про демократичні свободи — це опортуніст (Ленін, *Твори*, т. 6, стор. 303). В тому самому часі меншовики слідували аналізі поглядів Маркса, західноєвропейських соціал-демократичних партій, згідно з якою, революція в Росії призведе до заміни феудалізму буржуазно-капіталістичним суспільним ладом, і що максимальна програма цілковитих соціалістичних змін може прийти лише після завершення буржуазної фази революції. Такими були тоді, після невдачі революції 1905 р., й погляди Троцького, а у вересні 1905 р. Ленін писав, що від революції демократичної "ми зараз почнемо переходити, в міру наших сил, до революції соціалістичної" (Ленін, *Твори*, т. 8, стор. 186).

Після 1905 р. Ленін був переконаний про потребу революції і що для її успішного проведення не можна покладатися на стихію мас, для такого завдання потрібний провід добре дисциплінованої і об'єднаної групи професійних революціонерів, і в цьому відношенні Ленін був весь час консеквентний. Та, мабуть, не лише для проведення революційного зриву, але й для післяреволюційного періоду, в умовах відсутності численного і свідомого своїх цілей і завдань пролетаріату в аграрній і індустріально недорозвинутій Росії. Тому Ленін і його одностайні всю енергію спрямовували на розбудову нелегальних партійних осередків, авангарду пролетаріату.

Під час війни Ленін зайняв також становище щодо національної проблеми в Росії і він справді підтримував позицію національного самовизначення, бо ж він бачив в цьому міцний стимул для створення революційної ситуації в Росії, але рівночасно Ленін настоював на втриманні єдиної централізованої партії, яка не повинна розтворитися в національних партіях і бути ланкою між національними партіями в майбутній багатонаціональній державі після упадку царської Росії (Ленін, *Твори*, т. 16, стор. 512, т. 19, стор. 40). Звичайно, більшовики під керівництвом Леніна мали намір скинути Тимчасовий уряд і захопити владу, бо ж

демократична революція вже завершена. Цікаво, що тоді, перед жовтневим переворотом, Каменєв, Зінов'єв і Риков виступили проти плянів Леніна, а Сталін негайно зайняв позицію Леніна, також більшість рядових членів, яких не цікавили теоретичні роздумування і дискусії, рвалися до влади, до пролетарської влади. Троцький також виступив по стороні Леніна і, як відомо, відіграв ключову роль у жовтневому перевороті і під час громадянської війни.

Особливо міцний вплив на формування більшовицької партії і її характеру, як абсолютного володаря країни, і преторіянську гвардію мала, безумовно, громадянська війна, період воєнного комунізму і повної активності Леніна, Троцького, Дзержинського, Сталіна та інших. Більшовикам треба було боротися проти всіх і вся, а до цього, подолати величезні економічні труднощі, і саме перемога зміцнила віру у їхню спроможність і праведність їхнього діла. Але вони недооцінювали, бо й не могли, труднощів у розбудові всеціло знищеного народного господарства, у них і не було кваліфікацій для такого важкого і складного завдання — для побудови матеріальної бази нового суспільного соціалістичного ладу. І саме ці величезні труднощі породили Сталіна, який в обличчі цих труднощів рішився на пролом на базі політичних і терористичних структур, які вже існували і які він лише вдосконалив, та консеквентно вжив для насильної індустріалізації і ще більш насильної і кривавої колективізації. Тому систему, яка ще досі існує в Радянському Союзі, треба окреслити лєнінізмом-сталінізмом, бо ж Ленін і Сталін були її архітекторами.

СПОГАДИ

СПОМИН ПРО КОРОТКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ

Наталя Лівницька-Холодна

Писати спомини про видатних людей дуже важко. Кожна така людина має в собі не одну, а може й кілька істот, які часом живуть побіч себе в мирі й злагоді, а часом бунтуються і не раз цілковито міняють духовне обличчя людини.

Такою різнобарвною і духовно багатою істотою була Олена Шовгенів-Теліга. Я знала її досить коротко. Приїхала вона з Києва до Тарнова з матір'ю і братом Сергієм 16-літньою дівчинкою і одразу виїхала до Чехо-Словаччини, де батько її був ректором Української сільсько-господарської академії. Я бачила її в Тарнові один раз: струнка, гарненька дівчинка, що хотіла конче побачити "Петьку Політехніческого". Цим "Петькою" був, до речі, мій майбутній чоловік, Петро Холодний мол. Таке прізвище він придбав собі за якісь невідомі мені на той час подвиги, коли жив як син професора Івана Шовгеніва в політехніці, себто на теренах, що належали їй.

В академії всіх вражало те, що Олена і її брат Сергій говорили між собою по-російськи. Сергій так і залишився "ніби" російським поетом. Старший брат Олени не тільки знав по-українськи, але разом з моїм чоловіком був в українській старшинській школі, себто Українській юнацькій школі.

Ми зустрічалися з Оленкою тільки на вечірках та всяких товариських сходинах в академії. Вона завжди була оточена студентами, які постановили навчити її української мови. Найзавзятіше взявся за це кубанець бандурист Михайло Теліга. Та й Леонід Мосендз зробив немало в цій справі, бо підготовляв її до матури. З Леонідом Олена залишилась приятелькою на все життя.

Олена Теліга

Олена Теліга належала до тих людей, яких, раз пізнавши, ніколи не забудеш. Вистачить прочитати котрийсь з її віршів або вийняти навмання з пожовклого коверта один з її листів — і ось, як жива, постає перед вами її струнка жіноча постать, усміхається її миле обличчя, ваблять до запальної розмови живі інтелігентні очі, що можуть бути такі поважні, а часом такі смішліві. А головне, ви чуєте її голос, ви слухаєте, як вона деклямує вам свої вірші, які шойно написала, оповідає вам свої літературні задуми, обговорює твори наших спільних приятелів, молодих українських письменників, розповідає про свою ранню юність, про голодні два роки, що їх вона прожила без батька в Києві під радянським режимом.

Під час нашого перебування в Чехії ми мало зустрічалися, і наше знайомство відновилося і перейшло у приятельство вже у Варшаві.

Варшавський український осередок щодо кількості свого населення пережив дві періоди. Перший був тоді, коли українська воляцька молодь, вирвавшись з польських таборів, вирішила здобувати собі нову зброю для майбутньої боротьби з ворогом — освіту. Через Варшаву потяглися сотні напівголодних молодих людей, що здобували собі потрібні документи і їхали головним чином до Чехо-Словаччини на студії. Всі вони переходили через Українську Студентську Громаду, яка не була чимсь новим на цьому терені. Ще перед Першою світовою війною у Варшаві існувала Українська Студентська Громада, з якої вийшло багато наших заслужених політичних, громадських і наукових діячів.

Другий період напливу українців до Варшави почався десь у кінці 1928 року, коли стали з'їздитися туди молоді люди, що закінчили студії за кордоном і хотіли нострифікувати свої дипломи, а також нові українські інженери, що їх випускала Українська господарська академія у Подєбрадах. Улаштуватися на працю в Чехії могли тільки одиниці. Отже почав їх улаштовувати в Польщі Український Центральний Комітет у Варшаві, що був головною установою для опіки над емігрантами з центральних земель.

Тоді приїхало до Варшави і подружжя Олена та Михайло Теліги. До Варшави їх тягнуло теж родинне почуття, бо там уже був батько Олени.

Спочатку Олена оберталася в колі небагатьох знайомих. В той час мало хто знав, що вона пише поезії, і тому її ще не було серед нас, коли зібралися у Варшаві деякі письменники, серед яких найяскравішими постатями були Євген Маланюк і Юрій Липа. До того ж Микола Теліга мав працю, яка вимагала виїзду на село на півроку, а часом йому доводилося бути поза Варшавою і взимку. Праця була тяжка і мало платна. Перший рік їм допомагав батько, але потім, коли він оженився вдруге, допомога урвалася. Олена мусіла братися також до роботи. На зиму вона не могла

залишитися на селі, де клімат був вогкий, нездоровий, а жити нарізно було дорого. Олена почала потроху заробляти, працюючи моделькою у крамниці з одягом.

В цьому періоді свого життя вона попала через знайомих в члени української секції Слов'янського товариства. Вона ходила туди на доповіді, на вечірки, а найбільше її притягнуло те, що членом того Товариства був Липа. Проте пізніше вона почала ставитися до того Товариства з застереженням і врешті вийшла з нього. Восени 1931 року я нарешті довідалася, що Олена Теліга у Варшаві. Тоді я вже читала її вірші в *ЛНВ*. Довідалась, що вона сама і до того ще й хвора. Я поїхала на вказану адресу і знайшла її, привітну й усміхнену, уже на ногах, хоч іще не зовсім здорова. Я звикла до того, що наші емігранти жили в дуже скромних обставинах і тому мене не здивувала скромність умеблювання Оленої кімнатки. Але гостинність завжди була в кожній українській хаті. В кутку, одведеному на кухню, одразу ж зашумів примус. Хіба потрібні були дорогі меблі, килими, порцеляна і срібло на столі, що за ним ми пили чай спочатку вдвох, а потім з братом Олени Сергієм та ще з одним подебрадським інженером. Пригадую, що того вечора Сергій приніс Олені маленьку книжечку Анни Ахматової, яку я одразу ж попрохала позичити мені. Пригадую також, що розмова була дуже цікава, повна дотепів з бризками заразливого сміху Олени.

Нам, емігрантам на тій чужій землі, не була потрібна сталість матеріального добробуту. І це влучно висловила Олена Теліга в одному зі своїх раних віршів, присвяченому її чоловікові:

Не цвітуть на вікнах геранії,
Сонний символ спокійних буднів.
Ми весь час стоїмо на грані
Невідомих шляхів майбутніх.
І тому що в своїм полоні
Не тримають нас речі і стіни,
Ні на день в душі не холоде
Молодече бажання чину.

Після цього наше знайомство відновилося, і ми з Леною стали нерозлучними. Зустрічалися у домі мого батька, на різних імпрезах, у каварнях, де можна було сидіти годинами і розмовляти, слухаючи приємну і дискретну музику. Або просто ходили по парках чи вулицях дуже чистої і приємної тодішньої Варшави. Про ці наші вечірні прогулянки Олена згадує в одному зі своїх листів:

Ти знаєш, яка я аматорка вечірньої блуканини. Боже мій! А лопати льоди, а гублення грошей — це ж моя стихія! (Лист з 4 квітня 1932 року).

В домі мого батька жили й ми з чоловіком та маленькою Ідусею, нашою донечкою. Це було потрібне з кількох причин. Поперше, два, хоч і менші помешкання коштували б далеко більше, ніж одне. Але найголовнішою причиною було те, що мої батьки так любили нашу Ідусю, якою опікувалися від немовлятка, що нізачо не хотіли відпускати нас від себе. Зрештою, я була потрібна також мамі для допомоги в прийманні численних відвідувачів їхнього дому*. Крім офіційних побачень у будні дні батьки приймали по суботах просто для товариського зв'язку з українською Варшавською колонією, а також з приїжджими з інших частин тодішньої Польщі і навіть з Європи. Бували українські військові від найвищих ранг до звичайних вояків. Бували генерали Сальський, Безручко, Куш, Шандрук, полковники Валійський, Самутін з дружинами і багато інших старшин армії УНР. Всіх їх єднала одна ідея: повернення на Батьківщину. Бувало багато галичан, послів, журналістів, як Іван Кедрин. Бував редактор Дмитро Донцов кожного разу, коли приїздив з доповідями до Варшави. Бували високі достойники Церкви як православної, так і католицької. Був навіть Митрополит Андрей Шептицький. Після його візиту Ідуся вирішила, що "нас відвідав Бозь".

У таку атмосферу попала Олена Теліга разом зі своїм надзвичайно милим і симпатичним чоловіком інженером і бандуристом Михайлом Телігою. Михайло належав до партії "есефів" і був близький до Олександра Лотоцького, який жив недалеко від нас. Лена також належала до унерівського кола, хоч ми політикою не займалися. Але це вже було, мабуть, спадкове. Хоч її батько після одруження з Зоєю Ліперовською і відійшов від цього товариства, все ж він був міністром уряду УНР. Цікаво, що Ліперовський, який перед Першою світовою війною викладав у Київському кадетському корпусі, за розповіддю мого чоловіка, був українофілом і мав велику українську бібліотеку. Чоловік часто бував у них, бо приятелював з сином Ліперовського. Вони навіть влаштовували ігри в запорозьких козаків. Але після війни і наших визвольних змагань родина Ліперовських стала ворогами всього українського.

В домі моїх батьків бувало виключно українське товариство. Бували і старші, і молоді. Мені стало веселіше, бо до цього товариства приєдналися і Теліги.

---

* Батько Наталі Лівницької — Андрій Лівачський був членом Центральної Ради, а за Директорії міністром юстиції, потім керівником міністерства закордонних справ України. 1919 р. був головою дипломатичної місії до Польщі, підписав Варшавський договір. Потім став президентом УНР в екзилі. — *Прим. ред.*

Олена також любила приймати гостей. На першому такому прийнятті були і ми з чоловіком. Це були іменини Михайла. Справляли їх у помешканні батьків Лени. Воно складалося з кімнати і маленької кухні, в якій Лена напекла й наварила всяких смачних страв. Це був пам'ятний вечір для нас обох. Для мене тим, що я вперше пила справжню горілку, а для нас обох, бо ми випили на брудершафт. Крім нас чотирьох, був брат Сергій і хтось з подебрадців, але батьків не було. З усіх і з усього пам'ятаю тільки Лену і її сміх. Це було зовсім так, як у її вірші: "Махнуть рукою, розіллять вино..."

Було тісно, гучно і весело. Було весело, як завжди, коли була присутня Олена. Я ніколи і ніде так не бавилась, як з Оленою. Взагалі я була досить мінорного складу, але її заразливий сміх поривав і мене. Лена була вся мажор. І то тим дивніше, що життя її майже з дитинства було дуже тяжке.

Залишившись тринадцятилітньою дівчинкою у Києві з матір'ю і братом без батька, вона мусіла помагати матері прохарчувати родину. Короткий період життя в Чехії, де батько досить добре заробляв, займаючи становище ректора академії, а потім злиденне життя жінки інженера, що ніколи не мав відповідної до своєї освіти праці. Коли ми з нею заприятельнулись, Лена вже не працювала, якщо не рахувати домашньої праці, яку кожна жінка-емігрантка мусіла виконувати. Лена не нарікала на це і навіть любила господарювати, але ще більше любила читати і навіть на глухому польському селі знаходила способи діставати книжки. Читала, як сама висловлювалась, "прірву". І часом ця любов до читання, а також дуже широка кореспонденція, змушували її занедбувати домашні обов'язки. О, яке це знайоме було мені тоді і навіть тепер, на старість. Ось цитата з листа:

Я тобі пишу і пишу, а в кімнаті такий смітник, що жаж! Давно варто було б поприбирати, але сьогодні у мене все валиться з рук. Є лише одне бажання писати тобі.

Вона веде широке листування з Чехією, дістає звіди довгі листи від приятельки Зої, від Леоніда Мосендза, від Василя Куриленка. Особливо довгі і цікаві листи пише Мосендз. В них "багато тепла, іронії, філософії і містицизму. Цілість така, що у мене голова пухне і доводиться йти і десь на траві трохи поспати".

Творчість її також продовжується. Того 1932 року влітку написала поезію "Поворот" і "Відвічне".

Поза читанням, писанням листів та віршів і господарством Олена цікавилася фотографією, якою займався у вільні хвилини Михайло, та захоплювалася стрілянням в ціль. Вона пише:

З кожним днем стріляю все краще й краще. Для мене це велика розвага, але Міша мусить жити в вічному страху, що я когось підстрелю.

Виїзд на село був для Олени завжди великою прикрістю. Її село не було одним з тих, куди виїздили люди відпочити і пожити серед природи. Це було село в глухій і безнадійно темній польській провінції, куди висилали наших інженерів для висушування боліт. Місцевість була вогка і нездорова, і це нищило здоров'я Олени. І вона, і чоловік її там постійно хворіли. Лена не любила ні села, ні селян. Писала, що якби "Толстой пожив тут пару днів, то прокляв би всі свої ідеї зближення з народом".

Але може це було тому, що Телігам доводилося жити у винятково прикрих умовах, у багнистих місцевостях, серед некультурних і відсталих людей. Гігієнічні умови були жахливі: ні проточної чи джерельної води, ні каналізації не було. Митися треба було в балії. Хати не були забезпечені ані від бур, ані від пожеж. Не було ніякої лікарської опіки, ані аптек. Одного разу Михайло захворів. У нього була висока гарячка і страшний нарив у горлі. Його треба було везти кілька годин до лікаря, а потім ще й чекати п'ять годин, поки лікар повернеться з полювання. З харчами теж було дуже недобре. Найдоступніші були тільки картопля і яйця.

І все ж Олена не могла залишатися байдужою до тієї біди, яка її оточувала. Вона і лікувала, як уміла, та всяк допомагала тим самим темним селянам, яких ненавиділа. Тільки за це не завжди діставала подяку. Вони вважали її доброю, але дурною.

Не зважаючи на невідрадне оточення, Олена не впадала у розпач. Вся її істота така повна життєвого запалу та творчого ентузіазму, що вона недовго зупинялася над сумними й негативними явищами і знов поверталася до мажорного настрою:

А все ж життя таке гарне! [...] життя має ще стільки цікавого, блискучого і радісного.

Допомагало їй у поборюванні мінорів її вроджене почуття гумору. Ось закінчення опису всіх жахів на селі:

Вночі спати майже не доводиться [...] комарі, мошки [...]. А скука неймовірна. "Село... і серце відпочине".

Взагалі багато смішного й кумедного описувала в листах до мене. Але для неї то не були смішки, а шоденні дрібні трагедії. І сама вона дуже часто хворіла.

Але найтяжчим переживанням для неї була відчуженість її батька. Мачуха наклала свою печать на все їхнє життя. В цьому їй допомагав Сергій, росіянин душею. Хата була повна російських

циси як і тора, але ти не як мені надрукований, а мов-
ду тебе віршів дуже багато. Вивчай, мені,
твою книгу. Запам'ятовуй співачок в усіх
завтрашній згоді співачок все разом і окремо.
Будь мені не велико розбав, але тільки ту-
чимі дружи в'їжджу співачку. що я хотів
позначити. Та все це влі підкачував мені
біля 100 карбов.

Пропа одружені мисливці (якщо я хотів
на лосю?) в'їжджу. Мише, що невідомо,
чи буде Л.Н.В. в'їжджу, але в подальшому разі
краще приймати вірш, як статисту ме.
перша мисливка писала про фудов, а не
кадрування, і першим раз - дуже привіт.

Л.Н.В. я ще не дізнався, отже вірш свої
мені не дарма, але всі інші нехоті карова
ти знайшла в вірші „Дев'ять прозові мисливці“
то я знав в розу співа: я переміняла іна,
випадков з репродука, не забула і ви-
діляла в такій випадку, разом з гловна
мисливці, але за діяльність свій зорієнтувався
в своїй поштані, і нарисувала бачили випа-
васний вірш, з проханням замінити іна
в входу випадку. Та, здається, він у нас не-
зрозумілий. Але там були карова, які нефа-
ли розуміє вірш.

Позначте мене зовсім! Я тільки не маю на-
самі без цього „старомодного“ написання.

газет, книжок, журналів. Для дочки в тій хаті не було місця. Зате Олена мала великого приятеля і опікуна в особі свого чоловіка. Михайло безмежно кохав свою дружину. Він був для неї всім — і чоловіком, і батьком, і опікуном, і товаришем, часто старшим братом, який міг і пожаліти, а іноді і зганити. Але й вона відповідала йому тією ж прив'язаністю і любов'ю. Ніколи не залишала його самого на селі, навіть тоді, коли мала можливість виїхати і пожити якийсь час у кращих умовах.

Знаючи біду з власного досвіду і живучи в той час у порівняно добрих умовах, я глибоко співчувала Телігам. Обурювало те, що цих справді добрих фахівців, абсолювентів Подєбрядської академії, так скупо оплачували. Тим більше подивляла я Олену і її витривалість. Особливо подивляла те, що, незважаючи на тяжке життя і на нежичливість та понурість оточення, вона до останніх днів зберегла свій ідеалізм і свою безкомпромісовість.

Олена Теліга була правдивою літераткою. Писати своє і читати чуже, обмінюватися думками, доповнювати свою освіту, удосконалювати себе — це було її життя. Я в той час закінчувала Варшавський університет, вивчаючи романські літератури. Мене тепер дивує, як Олена, не маючи спеціальної освіти в цій ділянці, могла знати таку силу творів світової літератури. Улюбленим нашим заняттям було сидіти десь у затишному кутку каварні і вести нескінченні дискусії про те, що ми прочитали.

В наших розмовах і в нашому листуванні потроху вияснялися наші погляди, наші погодження і наші розходження. Найбільше ми розходилися щодо оцінки авторів, яких ми читали. Для мене автор літературного твору, який я вважала прекрасним, міг бути навіть злочинцем. Для Лени біографічні подробиці авторового життя мали величезне значення. У неї слово не сміло розходитися з ділом. Так, Руссо вона не любила за те, що він покинув своїх дітей. Толстого вона ненавиділа, за її власним висловом. Не любила Софії Русової, тому що сама була гарячим ворогом фемінізму. Вважала, що жінки можуть створити щось доброго (наприклад, видавати журнал чи газету) тільки у співпраці з мужчинами. І тому мені довший час здавалося дивним, що існують відділи Союзу Українок Америки ім. Олени Теліги.

Обмінювалися ми з Оленою і в розмовах, і в листах своїми поглядами на поезію. Одного разу вона висловила мені свою думку і про мене:

Дійсно, Натуся, може і є в твоїх творах багато "мазохізму", але ж і є багато "вічної жіночости" в найліпшому, найгарнішому розумінні цього слова. І ця мішанина має великий чар. Крім того ти добре знаєш мову, і то не вивчено, а стихійно. (Лист з 19 жовтня 1932 р.)

Цікаві її думки про Маланюка і Ольжича. В листі з 15 серпня 1932 року вона пише:

...мені здається, що ти занадто переоцінюєш Ольжича. Я теж його люблю за оригінальність і якусь культурність його творчості, але чуття і йому брак. Одноманітні у нього все ж такі вірші і холодні, хоч і просякнуті патосом. Ти знаєш, я Маланюка не дуже то того... теє... і це свята правда, що часом у нього буває страшна штучність і натягненість, але все ж до цього часу Ольжич не дав ні одного вірша в половину такого доброго, як, напр., "Степова балаяда" чи "Липень" Маланюка.

В листі з 18 жовтня Олена пише знов:

Я не люблю багато з його рис, але яко поетові за його талант вибачаю... Деякі його вірші мені цілком не подобаються, але дещо може рівнятися з найкращими творами світової поезії. Коли ж вірш має "іскру", то його помилки мене не вражають. Візьмім Ольжича, якого ти любиш: в одному малому вірші кілька поганих наголосів... але, пригадую, ти хвалила ці вірші. Я ж Ольжича люблю, але все ж Маланюка вважаю сильнішим.

У Маланюка як Олена, так і я не любили його ремісничої жилки. Вона пише: "...він творить для журналу на «відповідний случай», і це відчувається. Я ж, напр., завжди пишу для себе і цілком не на відповідний случай".

Справді, Маланюк вірив, що поезія — це ремесло. Вірив чи хотів вірити. В усякому разі, на одній зі своїх збірок він зробив напис, даруючи її мені: "Співремісникові..."

Олена мала різносторонні зацікавлення. Дуже любила дітей, хоч сама не могла їх мати. І вважала, що це добре, бо такі жінки, як вона або я, не повинні їх мати, бо не спроможні віддатися цілковито їх вихованню, і на цьому терплять діти. Але вона дуже багато працювала над вихованням дітей спочатку в недільному дитячому клубі при Союзі Українок Емігранток у Варшаві, а потім в українській школі при Українському Центральному Комітеті. В клубі вона вчила дітей деклямувати і українських танців. Навчила мою дочку Ідусю, яка, незважаючи на свою несміливість, виступала навіть прилюдно.

Олена мала багато приятелів чоловіків, з яких найближчими були, правдоподібно, Мосендз і Василь Куриленко. Але жінок приятельок у неї не було. Були товаришки, які її дуже любили і яких любила вона. Але вони їй давали багато, як вона казала, для душі і нічого для розуму. Такою була для неї Зоя, перша дружина Маланюка. Ми обидві, і Лена і я, дуже любили Зою, але ніяк не могли повірити, що те "вічне", що було у неї до Маланюка, могло зробити

її поеткою. Мала вона два дипломи, медичний і дентистичний, була дуже доброю дентисткою і тільки в пізнішому віці знайшла себе в громадській праці, де зробила дуже багато корисного і залишила по собі дуже гарний спомин. Другою такою нашою спільною приятелькою була Наталка Зибенко чи Таля, як її називає в листах Лена. Вона має дуже "живий розум... Але цілковито позбавлена естетики, поезії і взагалі всього жіночого" (лист з 15 липня 1932 року).

Наша дружба з Леною була чимось небувалим і незрозумілим, як для тих часів, так, тим більше, і для теперішніх. В наші часи, себто під кінець ХХ століття, при загальному упадку колишніх людських вартостей, така дружба двох жінок має іншу назву й інший характер. Тоді все було інакше. Ми обидві були дуже сентиментальні. І ця сентиментальність не знаходила притулку в серцях наших найближчих, а рвалася назовні і прагнула здійснити себе. В листі з 15 липня 1932 року Лена пише:

Це старе і сентиментальне слово — Дружба. Його люблять вживати часто. Але... я страшна ідеалістка і надаю цьому велике значення. І я вірю твердо, що у нас з тобою буде справжня, хороша і глибока дружба...

Восени 1932 року Теліги оселилися у сусідньому помешканні, де винайняли кімнату з уживанням лазнички і з дозволом варити на примусі. Ця зима з 1932 на 1933 рік і це сусідство дуже сприяло розвитку нашої приятні: замість довгих листів — довгі розмови. Мені вигідно було зникати на довший час. Їхня кімната була суміжна з нашою: з балькона на балкон. Треба було тільки перелізти через маленький дашок, що для мене в ті роки не справляло труднощів. Дуже часто мене шукали вдома, не знаючи куди я поділася. А я сиділа на канапі у Лени і приглядалася, як вона на примусі готує обід чоловікові, що ось-ось мав прийти з праці. Наші розмови не завжди були дуже "мудрі". Лена часто казала, що дружба з жінкою має й ті добрі сторони, що їй можна сказати все, навіть коли "болить животик" чи докучає зуб. Дуже часто наші розмови сходили з поезії на звичайні балачки про одяг, про те, як прикрасити торішню сукню, щоб вона виглядала модною і новою, якого крему вжити для пом'якшення шкіри і всякі інші чисто "бабські" речі.

Часом ходили вчотирих до кіна. Був у нас спільний улюблений актор Фредерік Марч. Часом по суботах були якісь вечірки, на яких Теліги (на кожній обов'язково) виконували українські танці. Обоє такі стрункі та гарні. Дуже гарна з них була пара.

Це давало нам спогади і на майбутнє. Влітку 1933 року Олена писала: "Я часто згадую наші весняні вечірки, особливо ту, коли Андрій випив! Господи! Який тоді був несамовитий наш куток!" (13

липня). Та не все були пустоші та веселощі. Була й серйозна робота. Я наполегливо готувалася до останнього магістерського іспиту, який мала складати перед комісією і не у свого професора, який помер, а у нового, призначеного з Кракова. Чоловік також готувався до закінчення студій в Академії Мистецтв. А до того до Варшави з'їхалися люди, що створили групу "Ми" і збиралися видавати кварталник тієї ж назви. Головними були Маланюк і Крижанівський. До нас приєдналася Олена. Ми не сподівалися нового нападу з боку *Вісника* так, як було у випадку з *Танком*, бо, як і тоді, не збиралися ми ані суперничати з *Вісником*, ані поборювати його. Олена заплянувала до першого числа *Ми* свого новонаписаного "Подорожного". Вона написала його десь у лютому, і цей "подорожній" був дійсною, реальною особою. Я була свідком цієї події. Не наочним, а з безпосереднього оповідання Олени.

Одного дня Оленка прибігла до мене дуже схвильована і розповіла про ці відвідини. Це був хтось (прізвища я не питала), кого вона колись кохала і за кого чомусь не могла вийти заміж. Під свіжим враженням цієї події вона й написала "Подорожного". На мою думку, це найкращий її твір. Він мені одразу ж дуже сподобався, і вона обіцяла його до першої ж книжки *Ми*.

Але за короткий час сталася інша подія. Пригадую, це було в п'ятницю, але котрого дня — не запам'ятала. Правдоподібно, десь у березні. Пам'ятаю, що то був день мого магістерського іспиту. Я була хвора, шонайгірше (в усякому разі, для молоді жінки), на носі у мене був дуже болючий і негарний чирячок. Але пропустити іспиту я не могла, бо це затягнуло б закінчення університету ще на півроку. На додаток до всього напередодні я одержала листівку чи листа від Донцова з повідомленням, що в суботу він має доповідь у Варшаві, приїжджає у п'ятницю вранці і прохає зустріти його на двірці. Це останнє я доручила комусь, мабуть, Крижанівському, який був тоді у великих ласках у Донцова. Іспит пройшов добре, незважаючи на мою грипу і на опухлий ніс, що страшенно болів.

Того самого дня ми зустрілися з Донцовим, і я познайомила його з Оленою. Увечері, хоч я була невиспана, як після кожного іспиту, і зовсім хвора, ми з чоловіком і з Телігами та з Донцовим пішли до кіна. Пригадую, фільм був з Гретою Гарбо і з Джоном Берімор — "Гренд готель". Я почувала себе жакливо, і фільм на мене не справив належного враження. Зрештою, Грета Гарбо залишала в мене завжди якесь хоробливе і напівістеричне почуття. Я більше любила Марлену Дітріх, незабутню з "x27" і "Марокко". Після фільму Теліги з Донцовим пішли ще до ресторану, але ми вже поспішили додому.

На другий день відбулася доповідь Донцова, як завжди дуже цікава. Не пригадую вже теми, але пам'ятаю, що було багато про

дон Кіхота і Санчо Панса. І багато про наших міщуків, що не роблять корисної праці, а об'їдаються "вепровою печенею".

На другий день Донцов був запрошений, як завжди, коли він бував у Варшаві, до моїх батьків на обід. На моє прохання була дуже смачна "вепрова печеня". Я посадила Лену поруч з Донцовим, а сама сіла напроти них. Коли Донцов набирив собі другу порцію печені, він раптом глянув на мене і, погрозивши пальцем, сказав: "Ну і злослива ж ви!"

З цього приїзду Донцова до Варшави починається його захоплення Леною. Це захоплення було для нас цілком зрозуміле. По-перше, Лена була справді чарівна і то не якоюсь фізичною красою, а якимсь особливим індивідуальним духовним чаром. По-друге, тому, що Донцов був відомий зі своїх частих захоплень. Але, може, тому, що йому вже було десь під шістдесят, а Лені двадцять шість, це його захоплення тривало найдовше і, можливо, було останнє. Я особисто думаю, що у Лени було до нього щось таке, як до втраченого мачусі батька, хоч вона це й заперечувала.

В цей час *Вісник* після короткої перерви, спричиненої закриттям *Літературно-наукового вісника*, уже просперував, і Донцов навіть платив декому гонорар. Навіть я раз дістала.

З випуском *Ми* справа затяглася, але зміст був уже складений, і "Подорожній" фігурував у ньому. Яке ж було моє здивування і обурення, коли я побачила його на сторінках одного з літніх чисел *Вісника*.

Теліги ще були у Варшаві, і я одразу побігла до них. Олена не виявила ніякого здивування. Видно було, що вона сама одіслала свій твір до *Вісника*, правдоподібно, на прохання Донцова. Але чому ж без попередження, без порозуміння з редакцією *Ми*? Де ж та щирість, що між нами нібито мала бути в усіх випадках життя? Єдиним поясненням було те, що редактором *Ми* мав бути Маланюк, якому нібито вірші Олени не подобалися. Отже вона вирішила триматися Донцова.

Це був початок. Не раз мені доводилося діставати за поведінку Маланюка щодо Лени, але то все були дрібниці. Такого ставлення до нього я не сподівалася. І чому так раптово? Мовчанка яких три місяці, і потім це. Потроху Донцов, як і у випадку *Танку*, почав відбирати у нас наших приятелів. Першим відійшов вірний друг Олени Мосендз, одержавши відповідного листа від Донцова. Потім, після виходу у світ першого числа *Ми*, відійшов і вірний слуга Маланюк. Кампанію проти Маланюка розпочав Донцов у листях до мене одразу після того, як був надрукований, не пригадую де, його вірш "Біля пам'ятника Міцкевичу" з циклю "Місто, де минали дні". Писав, що Маланюка треба оточити молодими українками в національних убраннях, щоб його українізувати. Писав, що йому загрожують, що не будуть передплачувати *Віс-*

ника, коли він помішуватиме в ньому вірші Маланюка. Ця негативна пропаганда робила свос. Було нам дуже прикро. Почалася полеміка. Я стояла осторонь, старалася стримувати, охолоджувати, але нічого не можна було вдіяти. За списи взялися сам Донцов і його колишній протеже "дикий татарчук" Андрій Крижанівський. Це була надзвичайно вульгарна і неетична полеміка. Справді, дика поведінка. Не знаю, що сталося з Крижанівським, але він показав себе гідним учнем Донцова, який не перебирав у засобах боротьби.

Все це не могло не впливати на наші стосунки з Леною, хоч ми й старалися не брати участі в тих суперечках. Ще 8 червня, отже уже після "Подорожнього", Олена писала мені:

...вір мені, Натуся, що коли буде треба, піду за тебе в огонь і воду. Рівно ж, як і за твою маму. Коли ми приймемо раз назавжди, що наша приязнь є величина стала, то наші спори ніколи не будуть впливати на наші відносини. Отже любов є...

Але прийшло щось сильніше за любов, за дружбу двох жінок. Прийшли два "чоловіки-шовіністи" (male chovinists, по-сучасному сказавши), і знищили те, що було поміж нами.

Тяжко було мені згадувати цей період нашого варшавського життя і боляче перечитувати в листі такі слова: "...що може перешкодити нам в нашій дружбі і що може обмежити нашу щирість? — Ніщо".

А тепер уже про останній період життя Олени Теліги у Варшаві. Це була вже зовсім не та Олена. Хоч "наші спори" нібито не мали впливати на нашу приязнь, проте вона все далі й далі відходила від нас, а з нею і її вірний лицар Михайло. Пригадую один такий з "наших спорів". Вона тоді вже була захоплена Донцовим і порівнювала його з Муссоліні. Я розсердилася і сказала, що Муссоліні бодай пішов на Рим і чинно виборов собі те місце, а Донцов тільки вміє все критикувати. У нашій визвольній боротьбі він бачить самі мінуси, а не бачить її трагічного героїзму, він не визнає нікого з наших національних героїв. З письменників ставить на п'єдесталь тільки Лесю Українку, забуваючи про те, що вона сама себе називала ученицею і послідовницею свого дядька Драгоманова, якого Донцов саме в той час розвінчував.

Але, звичайно, я була слабша за Донцова. Прийшла та неfortunна полеміка, в якій Крижанівський зачепив і Олену, давши мені перед тим слово, що не буде цього робити. Звичайно, мої заперечення не помогли, і Теліги перестали з нами вітатися.

Так скінчився один з найшасливіших періодів мого життя.

А тепер уже про останній відрізок часу, який Олена Теліга прожила у Варшаві. Власне про той час я дуже мало можу сказати, бо Олена перестала бувати в тих місцях, де бували ми. Вона стала

дуже діяльною в Українській Студентській Громаді, яка в той час бойкотувала УНР і всі зв'язані з нею установи та організації як Союз Емігранток, Корпорація "Запороже", крім, звичайно, допомогвих. Вони не бували у нас, ані на жадних імпрезах, зв'язаних з еміграційними центрами. Виступала тільки з доповідями в Студентській Громаді, мала зв'язок з Львовом, куди часто їздила.

Єдине, що її ще зв'язало з еміграційними колами, це було те, що вона стала учителькою в українській школі, яку заснував Український Центральний Комітет. У школі працювали три платні учительські сили. Однією з них була Олена.

Я була тоді, здається, культурно-освітньою референткою Союзу Українок Емігранток і мусіла опікуватися школою. Хоч школа мала права польської народної школи, проте Комітетові не вистачало фондів на її утримання. Треба було збирати гроші поміж членами української варшавської колонії. Ця невдячна місія припала мені. Отже я постійно бувала на зборах батьківського комітету, а часом заступала когось з хворих учительок. У школі ми з Оленою вітались, але наші стосунки були чисто офіційними. Ця ситуація мене так дратувала, що я одного разу, зустрівши Донцова у варшавському трамваї, не привіталася з ним. Тоді він також уже не бував у нас, але не перестав помішувати моє прізвище на зовнішній обкладинці *Вісника* серед співробітників, хоч я й не посилала йому своїх творів. Зате коли вийшла в світ моя збірка *Вогонь і попіл*, в якій були майже всі вірші, які я друкувала у *Віснику* і які він дуже любив, він помістив різку рецензію на неї пера Леоніда Мосендза. Взагалі та збірка не знайшла доброї оцінки в офіційній галицькій критиці. Константина Малицька назвала її аморальною і не допустила, щоб мені дали літературну нагороду.

Отже десь у 1934 році народжується друга Олена Теліга, така, якої я не знала. Народження це було нелегке, бож нелегко перетворитися з ніжної, сантиментальної і трошки примхливої жіночки в героїчну Жанну д'Арк.

І коли я довідалася 1942 року про її смерть, мене ця звістка не здивувала. Я знала, що вона виконала свій задум, здійснила свою мрію — повернутися до Києва.

Але з часом, коли я знайомилася принагідно з подіями, які мали місце перед її смертю, мені стало невимовно жаль її. Я собі уявила, які вона мала або могла мати переживання та розчарування перед смертю. Згадувалися слова, що "дійсність завжди не така, як мрія":

І часто серце запалає болем,
А щось гаряче аж за горло стисне...

А ще те, чисто особисте. Той, кого вона обожнювала, зрадив її і

замість того, щоб піти з нею, подався в інший бік. А той, кого вона тільки любила, але не кохала, пішов з нею на смерть, як справжній лицар.*

І насувається думка: Олена Теліга пішла на смерть свідомо, щоб слово не розминулось з ділом. Але може шляхетне серце її розбилося ще перед тим, як його досягли гестапівські кулі.

Вічна слава тобі, дорога другине!

---

* Олену Телігу, її чоловіка Михайла і членів Спілки письменників України (Олена Теліга була головою Спілки) гестапо заарештувало і розстріляло. Теліги поховані у Бабинім яру в Києві.

ПРОЄКТИ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ СИСТЕМИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Іван Коропецький

Від часу приходу Михайла Горбачова до влади появилася буквально лявіна різних законів, постанов, рекомендацій тощо, прийнятих Верховною Радою СРСР та Центральним комітетом КПРС. Їх широко розрекламованим наміром є перебудова цілої системи суспільного життя Радянського Союзу. Очевидно, велика частина цих документів присвячена проблемам економічного становища країни. У відповідь на ці реформи чи незалежно від них, у деяких союзних республіках, зокрема в Україні, поширюються також різні пропозиції щодо майбутнього моделю розвитку їхньої економіки. Моя стаття не розглядатиме цілість цих проєктів; її наміром є аналіза лише одного аспекту цих реформ чи пропозицій, а саме: який має бути розподіл економічних прерогатив між урядом СРСР та урядом Української РСР. На Україні цю проблему звуть встановленням самостійності (суверенності) української економіки.

Перша частина цієї статті присвячена аналізі моделю української економіки в рамках Радянського Союзу, як його передбачують в Москві. Опісля я представляю погляди деяких українських економістів на майбутнє відношення економіки їхньої республіки до економіки цілого Союзу. При кінці коротко подам свою думку на ці проблеми.

1

Погляди на майбутнє української економіки висловлені в документах центральних властей в Москві та в промовах лідерів союзних республік.¹ Хочу відразу підкреслити, що мені, як, зрештою, й іншим західнім дослідникам, часом важко розрізнити лише пропозиції різних реформ та вже зреалізовані реформи. Почнемо з проблеми власності. В результаті запропонованих реформ передбачається, що в середньому майже 70 відсотків усіх державних матеріальних фондів (не включені приватні та кооперативні, наприклад, колгоспні фонди) повинні в 1991 р. стати власністю республік, а решта 30 відсотків — власністю Союзу. В Україні, з

---

¹ Стаття була прочитана на конференції "Сучасна Україна" в Ратгерському університеті 17 березня ц. р.

огляду на структуру її економіки, відсоток союзної власності буде правдоподібно вищий. Отже СРСР залишиться безпосереднім власником значної частини продуктивного майна України. Він володітиме цим майном згідно з законами Радянського Союзу, а не законами Української РСР, у випадку різниці законів між ними. Ця союзна власність на території республіки є добрим прикладом т. зв. екстратериторіяльної власності, типових відносин між імперіями і їх колоніями. Згадаймо про відомі концесії в Китаї перед Першою світовою війною. Тоді, наприклад, місто Шанхай було фактично власністю і перебувало під контролею кількох західних держав, включно з царською Росією. Саме такі обставини довели Китай до крайнього політичного та економічного занепаду.

Цей розподіл державної власності між Союзом та республіками супроводиться такою кваліфікацією у відповідному документі: "В руках Союзу РСР залишається можливість вирішування основ живання землі і природних ресурсів (які є власністю республік), беручи до уваги загальнодержавні та міжреспубліканські потреби, і потреби оборони та безпеки країни." Впадає у вічі брак ясності та прецизності таких концепцій як загальнодержавні, міжреспубліканські, оборона та безпека. Під ці категорії можна підвести все, що завгодно. Крім того, саме легальне поняття власності — в нашому випадку республіканської власності — не дуже важливе для економіста. Важливішим є хто користується даним майном і хто з нього дістає дохід. Згідно з наведеною клявулею, в кінцевому рахунку використання республіканського майна буде регульоване союзними властями. Розподіл бюджетного доходу з цього майна між Союзом і даною республікою також буде вирішуватися Союзом, бо він залишає за собою прерогативу бюджетного законодавства для цілої країни. В результаті, твердження про радикальне скорочення союзної власності державного майна на користь республік не має реальних підстав.

У згаданих документах повторюється десятиліттями добре відомий рефрен про передання союзним органам прав прийняття економічних рішень республіканським органам, про "поширені", "вдосконалені", "покрашені" тощо прерогативи цих останніх. Але як на ділі мається справа з цією децентралізацією? Рішення про діяльність підприємств, які будуть союзною власністю, звісно, прийматимуть і в майбутньому союзні органи. Немає оцінки відсотка всієї продукції української економіки, який буде вироблятися цими підприємствами. У випадку самої промисловости, передбачається, що цей відсоток знизиться з 95 до 58 в 1991 році. (Інформація, що досі київський уряд відповідав всього за 5 відсотків промислової продукції України свідчить про дійсно безглузду концентрацію економічних рішень в руках московських бюрократів). Отже, респуб-

ліканський уряд не буде мати жодного права до більш ніж половини промислової продукції на своїй території.

Важливо теж взяти до уваги, які саме галузі залишаться підпорядковані виключно московським відомствам. Туди входитимуть: паливно-енергетична, металургійна, машинобудівна, хемічна, медична та мікробіологічна, частина лісової та оборонна промисловість, а також частина будівництва, геологія та транспортні системи союзного значення. Ці галузі традиційно були важливі в структурі української економіки і мають широко розгалужені та інтенсивні пов'язання з рештою української економіки. Крім того, вони завжди користуються найвищим пріоритетом в економічній політиці Радянського Союзу. Управляючи цими галузями, союзний уряд буде і надалі мати безпосередньо чи посередньо вирішальний вплив на цілу економіку України. Про який перерозподіл прерогатив з Москви до Києва тут можна говорити?

В аналізі діяльності галузей важкої промисловости не можна не включити їхнього апокаліптичного впливу на екологічну ситуацію на Україні. Саме підприємства цих галузей, під безпосереднім управлінням союзних відомств та з їх екстратериторіальним статусом, були спричинниками бруталного знищення природного довкілля на Україні в минулому. Жах огортає, коли подумати про нові нещастя, які грядуть на українську землю в майбутньому в результаті цих "реформ".

Останніми роками багато говориться про децентралізацію прийняття рішень від центральних плановиків у Москві до рівня індивідуальних підприємств. Це виглядає атрактивно назовні, але в дійсності і тут немає підстав очікувати великих змін. Крім надання самостійности окремим підприємствам законом з 1987 року, союзний уряд залишає за собою такі права: установлювати контрольні цифри продукції і ліміти ресурсів для всієї союзної економіки та агрегатно для республік; робити державні закупи в союзних підприємствах та агрегатно в республіках; визначати ліміти на централізовані капіталовкладення (переважно будова нових підприємств); установлювати бюджетні нормативи (вплати до бюджету з доходів та їх розподіл між союзним і республіканським бюджетом). В межах цих параметрів підприємства будуть мати справді обмежені можливості приймати свої власні рішення. В усякому разі, якщо цей аспект реформ навіть зменшував би прерогативи союзного уряду, то на користь підприємств, а не на користь республік.

Ключовим аспектом відносин між Союзом та республіками є бюджетна справа. Згідно з наведеними документами, союзні чинники залишають за собою право приймати основні рішення і в цій ділянці. Ухвалення законів щодо всіх податкових тарифів залишається союзною прерогативою. Союзний уряд також

вирішує пропорцію розподілу прибутків підприємств, розміщених на Україні, між союзним та республіканським бюджетом. Він також розподіляє податок з обороту між цими двома бюджетами.

Союзний уряд залишає за собою права ще в таких економічних ділянках: розподіл кредиту, грошовий оборот, політика цін, соціальне забезпечення, зв'язок, постачання та зовнішні економічні відносини.

З другого боку, згідно з новими реформами, республіки дістануть деякі прерогативи, які раніше були в руках московських чинників. Вони зможуть розбивати надані їм союзними властями контрольні цифри, ліміти та державні закупи між міністерства республіканського підпорядкування, робити в своїх кордонах державні закупи сільськогосподарської та промислової споживчої продукції в підлеглих їм підприємствах. Вони також стали відповідальними за сектор послуг, республіканський транспорт та за баянсування в республіці попиту населення та постачання для них споживчих товарів, товарів широкого вжитку та послуг.

В балансі ці реформи не набагато міняють дотеперішні відносини між республіками і Союзом. В світлі цих плянів про якусь економічну самостійність республік, включно з Україною, недоречно говорити. Але ці реформи також ледве чи оздоровлять критичну ситуацію в радянській економіці, спричинену передусім напруженням між попитом та пропозицією, до якого ще останнім часом долучилися інфляція та різні розрушення в результаті конфліктів між Москвою та деякими неросійськими республіками. Однією з причин нашого песимізму є брак надії на зниження попиту. Як довго Радянський Союз має імперські амбіції назовні та всередині, він не зменшить достатньо державні заповнення, зокрема на військові цілі, на розбудову азійських регіонів та на міжнародні зобов'язання. Не можна також очікувати зниження попиту населення з огляду на його низький життєвий рівень та попит підприємств на інвестиції у зв'язку з їх технологічною відсталістю. З другого боку, обмежені ресурси та низьке зростання продуктивності не в силі задовольнити цей попит. Причини низької економічної ефективності добре відомі: брак матеріального зацікавлення працюючих та політична система з всемогучою центральною бюрократією. Тому що немає надії на введення вільного ринку, буде комусь потрібно визначувати пріоритет вжитку обмежених ресурсів та їх центрально розподіляти. Кандидатами на тих, які повинні приймати такі рішення в "нових" обставинах, вже давно сидять у своїх кабінетах — це центральні бюрократи, які й надалі будуть співпрацювати з партією чи, залежно від потреби, знайдуть нових союзників в російських шовіністів та військових колах. Їх пріоритети також добре відомі: імперія, важка промисловість, а десь на кінець заповнення

населення. Для чого тут потрібна республіка і поготив республіка з якимись правами? А консеквенції прийняття економічних рішень в Москві добре відомі для населення України: низький життєвий стандарт, навіть в порівнянні з третьорядними країнами, та безоглядне руйнування довкілля України.

2

В останні роки громадськість України постійно протестує проти кризової ситуації їхньої економіки. Вона також, як ми бачили, незадоволена запропонованими і вже прийнятими реформами. Ці вияви незадоволення набирають різних форм. На нашу увагу заслуговують пропозиції щодо економічного усамостійнення Української РСР, висунені різними економістами. Мені відомі такі пропозиції: проєкт програми Народного руху України за перебудову та остаточно прийнята програма (за газетними повідомленнями, одним з головних авторів якої був Веніамин Сікора), проєкт Олександра Савченка та його варіант, прийнятий економістами Київського інституту народного господарства і сьома редакція проєкту, запропонованого колективом економістів під керівництвом Івана Лукінова.²

Пропозиції в цих програмах спрямовані на розв'язання таких двох центральних проблем: поперше, відносини між економікою України та Радянського Союзу і, подруге, модель майбутньої системи української економіки. Ми обмежимося до дискусії першої проблеми.

Перш ніж перейдемо до огляду специфічних аспектів цих проєктів, подамо деякі загальні зауваження. В усіх цих українських пропозиціях чи в дискусії навколо них впадає у вічі факт, що ніхто безпосередньо не критикує поглядів московських чинників, висловлених у вищезгаданих документах, ані навіть не полемізує з ними. А якраз в цих документах визначається майбутнє української економіки. Про наявність якоїсь критики поглядів та політики московських лідерів навіть не приходиться говорити. Сама логіка вимагає наперед показати помилковість цих документів і потребу їх зміни, а лише згодом переконливо представити власні пропозиції. Тому ці пропозиції виглядають якось екзотично, відірвано від дискусії в цілому Союзі над його майбутнім.

У зв'язку з широким аспектом поглядів українських економістів на майбутнє їхньої економіки та надзвичайно швидку еволюцію цих поглядів чи суспільної думки на Україні взагалі, можна робити лише дуже прелімінарні узагальнення чи заключення. Дозволю собі навести такий приклад: пропозиція програми Руху з лютого минулого року ставить за мету для його діяльності створення соціалістичної економіки. А вже незабаром після цього, в жовтні, прийнята програма пропонує будувати лише гуманну

економіку на Україні. Правдоподібно з огляду на його політичну роль, Рух присвячує увагу деяким важливим проблемам, яких не згадується в інших проєктах. Наприклад, він вимагає, щоб кошти, пов'язані з Чорнобильською катастрофою, були покриті союзними властями (ця електростанція — це якраз клясичний приклад екстра-територіальної власности), а не республікою; наголошує потребу відродження сільського господарства та хліборобського стану, традиційно важливих на Україні; передбачає економічну співпрацю з українською діаспорою на Заході; бере на себе відповідальність за життєві потреби українців в інших республіках.

Проєкт КІНГ — новіший від проєкту Савченка і буде основою нашої дискусії — не додає ніякого прикметника до запропонованого ним моделю. Його безпосередньою метою є досягнення життєвого стандарту на Україні на висоті стандарту західних республік СРСР (правдоподібно, прибалтійських). Це зайвий доказ того, в якому трагічному стані опинилася тепер економіка України, що, до речі, є представлено деякими статистичними даними на початку цього проєкту. Проєкт наголошує також, що економічна самостійність необхідна для політичної активності та самостійності України і одержання статусу суб'єкта міжнародного права. Такий статус економіки України став би основою не лише її кращого економічного розвитку, але й наукового, соціального, демографічного, екологічного прогресу.

Проєкт Лукінова робить в загальному враження, що маємо до діла з моделем територіальної, а не національної економіки на історичній території українського народу. В ньому не підкреслюється факту, що ця економіка має творити матеріальну базу для всебічного розвитку українського етносу. В ньому мова йде лише про республіку (маючи на увазі адміністративну одиницю), і його можна добре застосувати і до якоїсь більшої області в Радянському Союзі. Зате проєкт включає потребу розвитку інтернаціоналізму та вірності ідеям цілісності Радянського Союзу. У зв'язку з цим виринають деякі питання. Який інтернаціоналізм мають на увазі автори проєкту? Той скомпромітований в минулому чи якийсь інший? Подруге, формулюючи мету запропонованої ним системи, Лукінов та його співробітники вживають термін соціалізм лише для окреслення соціальної справедливості. Того роду справедливість є самозрозумілою ціллю, без жадного відклику до соціалізму, в західних країнах ще від часів Французької революції. Її, мабуть, краще можна досягнути в національно-гомогенних країнах, ніж багатонаціональних конгломератах з різним ступенем економічного розвитку. Отже коли ціллю не є побудова соціалізму специфічного радянського типу в СРСР, але "соціалізму", який вже століттями панує в західних самостійних демократіях, то що є ідеологічною підставою збереження цілісності

Союзу? Чи, може, православна віра або Російська імперія? У проєкті Лукінова повторюється відома фраза з брежнєвської конституції 1978 року (стаття 16). З однієї сторони, економіка України повинна бути самостійна, але при тому вона має функціонувати в федеративній системі СРСР і в єдиному народногосподарському комплексі. Лукінов також вживає відому фразу: сильний Союз і сильні республіки. Очевидно, діалектика рівночасно самостійності республіки і єдиного комплексу СРСР чи рівночасної максимізації сили цілості та її частини є незрозуміла для західного розуму. Що буде, коли прийде до різниці думок між Союзом і республікою? Чий суверенітет чи чия сила переможе? Гіпотетично, що станеться, коли для Союзу буде вигідно збільшити експорт електроенергії до Центральної Європи і він захоче будувати новий Чорнобиль у Західній Україні? Хіба немає сумніву, що в єдиному комплексі виграють інтереси, вживаючи Лукінового терміну, цілісності над інтересами складової частини.

Тепер пригляньмося, які повинні бути важливіші аспекти майбутніх відносин між українською та союзною економіками згідно з проєктами Лукінова та КІНГ. Проєкт Лукінова передбачає такі важливіші обмеження суверенності української економіки:

Дозволяє на власність Союзу в республіці, при чому не уточнює, якого роду і якої вартості ця власність має бути. Також не сказано, хто буде управляти союзним майном.

Обмежує союзне управління до підприємств оборонного значення та транспортних систем союзної важливості.

Обмежує вклад України до союзного бюджету в кількості, потрібній для фінансування загальносоюзних видатків згідно з довгочасними нормативами, затвердженими Верховною Радою СРСР. При тому не уточнює, хто буде вирішувати про загальносоюзні видатки.

Не передбачає для Українського державного банку права емісії окремої валюти. В такому випадку, український уряд не матиме можливості вести власної макроекономічної політики.

Залишає за Союзом право законодавства пенсійного забезпечення.

Залишає за союзним Держплянком та Держпостачем право приділяти Україні засоби виробництва та технічно-матеріальні ресурси, як довго не буде встановлена цілком вільна оптова торгівля. Це робитиме українську економіку залежною від Москви ще на довгі роки, бо про термін впровадження вільного ринку в СРСР ще навіть ніхто не говорить.

Залишає Союзові право законодавства зовнішніх економічних зв'язків України.

Проєкт КІНГ пропонує такі обмеження повної самостійності —

в загальноприйнятому понятті цього терміну на Заході — української економіки:

Дозволяє на союзу власність на Україні у випадку військових об'єктів. Одначе, в іншому місці пропонує, щоб такі об'єкти були здавані Союзові в аренду за оплатую.

Передбачає окремих державний банк для України з емісією власної валюти. Але при тому все такі згадує про вимінні відносини цієї валюти з карбованцем, як спільною валютою СРСР. Чи це означає, що на Україні будуть курсувати дві валюти?

Передбачає договір між Союзом та республікою терміном на п'ять років, згідно з яким Союз буде виконувати певні функції (конкретно не названі) спільно для всіх республік. Цей договір має бути досягнений консенсусом. Україна буде вносити до союзного бюджету таку суму, яка буде потрібна для покриття коштів функцій, виконуваних Союзом.

3

Обговорювані вище пропозиції стануть більш ясними, коли їх порівняти з концепцією цілком суверенної економіки якоїсь країни. Така самостійність буде тоді, коли все економічне законодавство, включаючи економічну політику, буде прерогативою даної держави і коли вона буде відповідальна за те, щоб всі правні суб'єкти на її території цих законів дотримувалися. Правдоподібно тепер немає на світі країни, яка б користувалася такою цілковитою суверенністю. Суверенні країни добровільно (для власної вигоди) або під примусом передають свої прерогативи виконувати певні економічні функції іншим країнам чи понаддержавним тілам. Коли кількість таких прерогатив релятивно невелика або коли вони відносяться до менш важливих функцій, то все ще можна вважати таку країну економічно незалежною. Але коли кількість переданих функцій, і до того ключових функцій в економічному житті, є релятивно велика, така держава фактично не має незалежної економіки, хоч формально вона може вважати себе незалежною в цьому відношенні.

У світлі цих міркувань є евідентним, що заплановані або уже введені закони в Москві жодної самостійности для української економіки не передбачають. Бо як можна погодити значну екстратериторіальну власність, безпосереднє управління важливої частини української економіки союзними відомствами, союзне бюджетне законодавство, емісію грошей та цілу макроекономічну політику з економічно незалежною Україною? Залежною від союзного уряду, але, може, в трохи меншій мірі, ніж в офіційних документах, залишається економіка України і в проєкті Лукінова. Найбільш близьким до повної економічної самостійности є проєкт КІНГ. Але й він відразу погоджується на союзний контроль

над деяким майном України та бюджетом і також не є цілком ясний щодо монетарної системи. Можна думати, що автори вважали проєкт з цими концесіями єдиною можливістю у світлі існуючих політичних реалій. Нарешті, великою його (а також і проєкту Савченка) перевагою над програмою Руху та проєкту Лукінова є конкретизація процедури впровадження в життя запропонованої самостійності української економіки. Всі обговорювані нами проєкти, однак, не відрізняються між собою в тому, що вважають Україну політично інтегральною частиною Радянського Союзу і в майбутньому.

Живучи на Заході і не знаючи політично-економічних відносин в Україні ані в Радянському Союзі, навряд чи маємо право давати поради тамшнім економістам і політикам щодо можливостей їх домагань та поточної політики взагалі. Однак це не повинно бути перешкодою для висловлення наших власних поглядів, які зформувалися на підставі досвіду західних країн, зокрема Західної Європи, в їх економічно-інтеграційному розвитку.

Національна економіка має служити основою для збереження та розвитку етносу даної країни, забезпечення добробуту її населення та створення умов для її можливо високого зросту. Відповідні економічні законодавство та політика є необхідні для досягнення цих цілей. Лише політично суверенний уряд, для якого ця мета є головним пріоритетом, може видавати потрібні для її здійснення закони та провадити таку політику. Як довго український народ був під владою неукраїнського уряду, його інтереси завжди були підпорядковані чи інтересам цілої Російської імперії перед революцією 1917 року, чи Радянського Союзу після неї. Наслідки чужих законів та політики добре відомі українському народові: нищення національного етносу, незавидний життєвий стандарт та екологічна катастрофа. Отже, передумовою економічного відродження України є її політична суверенність. Як сказав Ленін — в цьому випадку правильно — хто не знає про першество політики перед економікою, той не знає азбуки марксизму.

Поруч політичної самостійності, другою передумовою для досягнення економічних цілей є запровадження повної ринкової економіки, поєднаної з широкими соціальними забезпеченнями. Сучасна кризова економічна ситуація на Сході Європи переконливо показує, що радянський модель соціалізму виявився одним з найжорстокіших соціальних еспериментів у світовій історії. Щоб вийти з цієї кризи і впровадити модель ринкової економіки, дана країна мусить пройти період суворих економічних випробувань. Тоді, з огляду на структуральні та регіональні зміни, тимчасово буде потрібно толерувати збільшення безробіття, зменшення різних соціальних заходів та, взагалі, зниження

життєвого стандарту. Правдоподібно, держава з національно гомогенним населенням зможе більш успішно вимагати від своїх громадян таких жертв, ніж імперія зі своїм різнонаціональним населенням. В цьому другому випадку підозріння одних національностей, що їхні жертви ідуть на користь інших національностей, буде постійною причиною їх незадоволення, заколоту та, в кінцевому результаті, причиною невдачі реформ.

Держави для успішного розвитку їх модерної ринкової економіки потребують ширших, ніж їх власні, просторів діяння. Створення поширеного ринку Європейської Спільноти є наочним доказом успіху цього мислення. Передумовою такої абсолютно добровільної інтеграції є пошанування та збереження політичної суверенності її народів-членів. Як показує досвід Західної Європи, економічна інтеграція веде також до політичної співпраці і стає запорукою миру на землі. Можна думати, що якась версія економічної інтеграції політично суверенних націй з їх ринковою економікою на території теперішнього Радянського Союзу стане мирним середником розв'язки надзвичайно тривожної та потенційно вибухової економічної й політичної ситуації на Сході Європи.

квітень 1990 р.

---

1. Закон о государственном предприятии (объединении). *Экономическая газета*, ч. 28, липень 1987; "Проект. Общие принципы перестройки руководства экономикой и социальной сферой в союзных республиках на основе расширения их суверенных прав, самоуправления и самофинансирования, *ЭГ*, ч. 12, березень 1989; "Национальная политика партии в современных условиях," *ЭГ*, ч. 40, жовтень 1989; "Закон о собственности СССР," *ЭГ*, ч. 48, листопад 1989; "Стратегии углубления экономической реформы — новую законодательную основу", доклад Н. И. Рыжкова, *ЭГ*, ч. 41, жовтень 1989.

2. "Проект, Програма Народного руху України за перебудову", *Літературна Україна*, 16 лютого 1989; "Програма Народного руху України за перебудову", прийнята 9-го вересня 1989, *Сучасність*, грудень 1989; "Альтернативний проект. Концепція економічної самостійності Української РСР", О. В. Савченко, співробітники: С. М. Оксанич, А. І. Чунаєв, А. І. Черкас, О. Ю. Ромашко, П. Г. Петрашко, Д. Г. Лук'яненко, *Радянський економіст*, 9 жовтня 1989; "Альтернативний проект. Закон УРСР. Про економічну самостійність Української РСР", науковці Київського інституту народного господарства: А. Ф. Павленко, М. І. Савлук, В. Г. Андрійчук, О.В. Савченко, С. М. Оксанич, І. В. Роспутенко, *Літературна Україна*, 1 лютого 1990; "Проект. Загальні принципи економічної самостійності Української РСР (сьома редакція)", на доручення Економічної ради республіки група вчених і спеціалістів під керівництвом І. І. Лукінова, *Прапор комунізму*, 9 вересня 1989.

Bohachevsky-Chomiak, Martha. FEMINISTS DESPITE THEMSELVES: WOMEN IN UKRAINIAN COMMUNITY LIFE, 1884-1939. Edmonton, Alberta, Canada, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988, XXVI & 460 pp.

Богачевська-Хом'як, Марта. ФЕМІНІСТКИ ПОНЕВОЛІ. ЖІНКИ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ, 1884-1939. Едмонтон, Альберта, Канада. Видавництво Канадського інституту українських студій, 1988, XXVI і 460 стор.

У березні ц. р. Марта Богачевська-Хом'як одержала у Вашингтоні нагороду Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів за свою працю про участь українських жінок у громадському житті нашої спільноти. При тій нагоді вона, між іншим, сказала: "Притаманність народного розвитку України лежить у громаді та у зорганізованих формах громадського життя. Нам потрібно розглянути та вивчити форми громадської праці, щоб могли схарактеризувати те, що творить суспільство на Україні" (*Наше життя*, ч. 5, травень 1990, стор. 10).

Я не знаю, чи авторка, коли приблизно десять років тому запланувала написати працю про участь українського жіноцтва в житті нашої спільноти в 1884-1939 рр., усвідомила, що її книжка стане не тільки монографією про організовані формації українських жінок у тому періоді, але одночасно і видатною студією для пізнання того суспільства взагалі, для зрозуміння його історії. А так воно вийшло. Тому ніякий майбутній дослідник українського суспільства двох останніх десятиліть ХІХ століття і чотирьох перших десятиліть ХХ століття не зможе обійтися без ознайомлення з працею М. Богачевської-Хом'як. Особливе значення ця праця має для сучасних і майбутніх істориків в Україні, перед якими тепер стоїть важке завдання: відкривати те, що перед ними затаювала офіційна радянська історіографія і спростовувати те, що про наше минуле там набрехали. Як видно з назви книжки, авторка чітко визначус часові межі своїх досліджень. Вона говорить про участь українського жіноцтва в житті нашої спільноти від заснування першого українського жіночого гуртка в Києві у 1884 р., який очолила Олена Доброгаєва, і створення в тому самому році у Станиславові "Товариства руських женщин" під проводом Наталії Кобринської, аж до ліквідації Союзу Українок і коротко існуючої Дружини княгині Ольги у вересні 1939 р., після приходу Червоної Армії в західні області України. Книжка поділена на окремі частини: про діяльність зорганізованого українського жіноцтва в Російській і Австрійській імперіях, про його участь у визвольній боротьбі в період української революції 1917 і наступних років, про діяльність західньоукраїнського жіноцтва між

двома світовими війнами (найдовша частина монографії — понад 100 сторінок), про працю українських жінок на форумі міжнародних жіночих організацій, врешті, про долю і умови праці українського жіноцтва під владою більшовиків на Наддніпрянщині до початку Другої світової війни.

Монографія написана на величезному першоджерельному матеріалі, який авторка вивчала в архівах України, Росії і Польщі (Київ, Львів, Москва, Варшава, Краків, Перемишль), де вона мала змогу працювати завдяки стипендіям таких західних установ як Програма Фулбрайта і Міжнародна Рада для досліджень і міжнародного обміну. Вона користувалася також матеріалами Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету, Канадського інституту українських студій, Наукового товариства ім. Шевченка, Союзу Українок, особистими архівами діячок українського жіночого руху, рукописними матеріалами і т. п. Треба думати, що професійний досвід історика допоміг авторці розібратися в тій гущі джерел і забезпечив успіх її монографії. Книжка написана доступним стилем, вона корисна для дослідника і пересічного читача. Це тривалий пам'ятник українському зорганізованому жіноцтву і його праці.

Провідна думка книжки Богачевської-Хом'як така: вирішальним мотивом діяльності українського зорганізованого жіноцтва було бажання служити своєму народові. Тому, пише авторка, історія українського жіноцтва — це, по суті, історія участі жінок у житті зорганізованого українського суспільства, в його змаганнях. Це не значить, що українського жіноцтва не охопив універсальний рух жінок світу за рівні права з мужчинами, словом, світовий фемінізм. Він їх охопив, жінки не були в цьому відношенні винятком (про це нижче). Однак на першому місці в них стояли інтереси всього народу, а не тільки його жіночої частини. В цьому відношенні, пише авторка, є подібність українських жінок до жінок інших колоніальних народів минулого і сучасного. Винятку не становили також видатні українські діячки культури, письменниці як Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Ольга Кобилянська, Уляна Кравченко, Катря Гриневичева, Олена Пчілка, врешті, Леся Українка.

Українські жінки не творили своїх окремих політичних партій, вони включалися у вже існуючі, в яких домінували мужчины, але створені жінками жіночі організації — від "Товариства руських жешчин" починаючи, аж до Союзу Українок — ніколи не стали ідеологічно-політичним додатком чи прибудівкою будь-якої політичної партії. При тому жіночі організації мали своє власне ідеологічно-політичне спрямування чи навіть кредо. Наприклад, авторка наголошує, що у міжвоєнному періоді Союз Українок твердо обстоював принципи демократії в українському політичному і громадському житті, закликав до толеранції та співпраці осіб різних поглядів, рішуче протистояв модним тоді диктаторським системам, протидіяв на-

маганням табору українського інтегрального націоналізму опанувати клітини Союзу Українок чи творити свої власні паралельні жіночі формації. Так само Союз Українок протистояв подібним намаганням в колах Католицької акції і Союзу працюючих жінок, який був прибудівкою Української радикально-соціалістичної партії. Видається, однак, що Союз Українок також на свій лад боронив свою монопольну позицію серед жіноцтва, коли не політична, але громадська організація "Сільський Господар" почала у половині 1930-их років організовувати селянську молодь і загалом селянок, серед яких вже діяли клітини Союзу Українок і які чимало причинилися до піднесення культури, побуту і освіти українського села.

А як в умовах, коли, як сказано, українське жіноцтво зосереджувало свою головну увагу на загальнонаціональних справах, виглядала справа боротьби жінок за рівні з мужчинами права? Авторка пише, що українські жінки все таки залишалися феміністками, хай навіть всупереч своєму бажанню. А було так тому, що для українського фемінізму існували об'єктивні причини: і в Російській імперії, і в Австро-Угорщині жінки були позбавлені багатьох громадянських прав, зокрема права голосу, права на освіту, на професії. Крім того, на Наддніпрянщині і особливо у консервативній Галичині виявлявся своєрідний мужеський шовінізм українських діачів, точніше прагнення мужчин займати вирішальні пости в громадському житті, нехтувати згодом слабшими жінками. Це діялося незалежно від великих заслуг українських жінок у визвольній боротьбі, включно з участю на фронтах (у першій групі Українських Січових Стрільців у 1914 р. було 33 жінки), зокрема у санітарній службі, та для опіки полоненими. А втім, пише авторка, в оцінках західноукраїнських мужчин ролі жінок у визвольній боротьбі чимало суперечностей: "З одного боку, вони в піснях, в літературі, взагалі на словах пишуться жінками, які брали участь в боротьбі за незалежність, з другого боку, вони нерано гляділи на участь жінок в громадських справах, подібно, як вони це робили перед війною". Ясно, що таке ставлення мужчин викликало незадоволення жінок.

Проте українські жінки не виробили і не визнавали феміністичної ідеології у стислому розумінні як основного спрямування для своїх дій. Цього не пошастило зробити навіть Наталі Кобринській — основоположниці українського жіночого руху. Кобринська, як пише авторка, намагалася переконати українських жінок в тому, що їхній нижчий статус у суспільстві випливає з того, що вони не мають рівних прав, отже за них треба їм, як жінкам, боротися. А в той же час українські жінки були переконані, що тут йдеться не так про їхню жіночу безправність, як про упослідження цілої нації. Все таки праця Кобринської не була даремна, її заслуги великі, бо вона вже при кінці минулого століття зуміла розбудити в українського жіноцтва зацікавлення до громадської праці, до самовияву, до

своєрідного прагматичного фемінізму. У ХХ столітті цей факт мав вирішальний вплив на формування українського жіночого руху, зокрема у 1930-их роках, коли сильно виявилися особливі феміністичні риси того руху. А їх особливість — це, на думку авторки, розуміння материнства, яке не сковує жінки і дозволяє їй, крім догляду за родиною, бути активною у суспільстві, розуміння націоналізму в універсальних, гуманістичних і демократичних вимірах, врешті, рішучий опір всякому тоталітарному контролю.

Праця українських жінок виявилася в різних галузях життя і їхні досягнення були чималі. При тому йдеться не тільки про працю серед ширших мас народу, наприклад, про навчання грамоти жінок, серед яких на переломі ХІХ-ХХ століть відсоток неграмотності був утричі вищий, ніж у мужчин. А було це тоді, коли 70 відсотків населення України було неграмотним. Якщо ж йдеться про індивідуальні досягнення українських жінок, авторка наводить, між іншим, такі приклади: вже у 1894 р. Софія Окуневська-Морачевська здобула докторат з медицини у Цюрихському університеті і стала першою лікаркою в Австро-Угорщині. Софія Ковалевська була професором математики Стокгольмського університету, історик Наталя Полонська-Василенко стала вже 1916 р. доцентом Київського університету, Олександра Ставровська-Єфименко була першою жінкою в історії царської Росії, яка у 1910 р. одержала почесний докторат Харківського університету. До цієї категорії треба зарахувати ще діячок культури і громадських активісток типу Христини Алчевської, Софії Русової, Людмили Старицької-Черняхівської, Надії Суровцевої, Зинаїди Мірної, Дарії Старосольської, Марії Левицької та ін.

Особливе місце у праці М. Богачевської-Хом'як займає Союз Українок, який був заснований в 1917 р. у Львові в результаті переіменування Жіночої Громади, що існувала від 1909 р. За 22 роки своєї діяльності, себто до 1939 р., Союз Українок став чи не найсильнішою громадською організацією в Галичині (польський уряд заборонив Союзові Українок поширювати свою діяльність на Волинь, Полісся, Холмщину і Підляшшя). Поле діяльності Союзу Українок було доволі широке: мобілізація активності українського жіноцтва, піднесення рівня його освіти, харитативна і допомогова праця, навчання гігієни, влаштування з цією метою курсів з ділянки хатнього господарства, харчування, опіки над дітьми, організування селянських жінок, які опинилися в містах як домашні робітниці тощо. Союз Українок мав коло 50 тисяч членів, майже 70 відділів у містах і містечках, коло 800 гуртків у селах. Головами Союзу Українок були Марія Білецька, Константина Малицька, Олена Федак-Шепарович, Марія Бачинська-Донцова, а в 1928-1939 рр. Мілена Рудницька, що була, як пише авторка, "одною з найвидатніших українських жінок найновішої доби" і "головним стовпом українського жіночого руху". Рудницька, як посол до польського сейму в 1928-

1935 рр. і член Української парламентарної репрезентації від Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), була рівночасно активним політичним діячем. Вона досить часто виступала не тільки на різних міжнародних конгресах жінок, але й на форумах міжнародних організацій з протестними акціями проти насильств польського уряду над українським населенням Галичини восени 1930 року, проти штучного голоду в Україні у 1933 р. Разом з Рудницькою активну участь у громадському житті брали такі діячки Союзу Українок, як Олена Шепарович, Софія Русова, Софія Парфанович. Членом польського сенату 1928-1935 рр. була Олена Кисілевська, також від партії УНДО і також провідна діячка українського жіночого руху.

Великим досягненням Союзу Українок було влаштування Українського жіночого конгресу в Станиславові у 1934 р., що став подією ширшого загальнонаціонального значення і створення Світового союзу українських жінок на з'їзді у Львові в жовтні 1937 р. Засновниками Союзу стали організації українських жінок Галичини, Волині, Закарпаття, українських жінок західньої Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, США і Канади.

У книжці розглянуто також становище української жінки в умовах радянської України до 1939 року, а зокрема політика партії у ставленні до жінок взагалі. Авторка так схоплює суть цієї політики: "Згідно з офіційним ставленням влади, українськими героїнями були ті, хто родив більше дітей, хто видоював найбільше корів і хто зібрав найбільше буряків". В умовах тоталітарного режиму важко було українським жінкам протиставитися такій філософії партії і уряду. Змінити цього не могли навіть так звані жінвідділи, себто жіночі клітини в рамках Комуністичної партії. Незалежно від того, наскільки формально жінки були зрівняні в правах з мужчинами, це мало корисний вплив на піднесення їх грамотності, на здобування професій в різних ділянках життя, дарма що керівні позиції залишалися здебільшого за мужчинами. Крім того, що найважливіше, українські жінки не менш як мужчины в УРСР відчували важке поневолення українського народу та всі експерименти тоталітарного режиму.

Авторка є темпераментним речником рівноправності жінок, їх права керувати різними ділянками життя суспільства. Вона наводить деякі приклади з нашої найновішої історії, щоб переконати, що в критичних ситуаціях українські жінки виявляли більше, ніж мужчины розсудку і далекозорости. Коли напередодні Першої світової війни, точніше 7 грудня 1912 р., провідники галицьких політичних партій, серед яких не було ні однієї жінки, одноголосно вирішили, що на випадок війни українці повинні стати на стороні Австрії, група українських провідних жінок (Марія Білецька, Константина Малицька та ін.) намагалася силою дістатися на нараду, щоб заявити свою опозицію проти такого рішення. Тиждень пізніше українські жінки висло-

вилися на своїх зборах проти такої автоматичної підтримки Австрії без аналізу міжнародної ситуації в аспекті українських національних інтересів. Авторка твердить, що Олена Пчілка, а не Микола Міхновський, перша висунула гасло самостійної України і вимогу надіятися насамперед на свої власні сили, однак, — пише авторка, — українські націоналісти у 1930-их роках про Пчілку не згадували, Міхновського ж досі вважають батьком модерного націоналізму, а Пчілку знають головним чином як маму Лесі Українки. Крім того, підкреслює авторка, резолюції українського зорганізованого жіноцтва під час першої революції в Росії у 1905 р. також виготовила, мабуть, Пчілка. А були це резолюції у справі автономії України, в порівнянні з якими універсали Центральної Ради одинадцять років згодом "були багато примирливіші в питанні самовизначення і остаточно державної самостійности". А щодо мужеського проводу українського життя, то авторка твердить, що він загалом "не виявив себе на висоті завдань". Так було і після революції, на що вказує ще такий приклад: коли в другій половині 1920-их років у західних областях України поширилося радянофільство, коли у 1928 р. на загальних зборах Товариства "Просвіта" у Львові почесним гостем виступав консул УРСР Юрій Лапчинський, Союз Українок на своїх зборах того ж року "проголосив бойкот прорадянської преси і тих діячів, яких одна нога в національному таборі, а друга в комуністичному світі". Як сказано вже, авторка часто обвинувачує мужеських діячів українського зорганізованого життя в недооцінюванні і невізнаванні місця українських жінок в керуванні громадою. Проте вона називає одного білого крука. Це Осип Назарук, видатний католицький публіцист і автор, колишній член Української радикальної партії в Галичині. Як згодом характеризувала його сама Рудницька, "Назарук був палким феміністом в глибокому сенсі, а не тільки в загальному пляні рівноправности. Він уважав, що з природи жінки перевищують мужчин, що вони є ціннішою, позитивнішою частиною людської спільноти". Мужчини повинні це взяти до уваги.

Авторка згадує також про жінок, які у міжвоєнному періоді брали участь у підпільній боротьбі в західній Україні, отже в Українській Військовій Організації та Організації Українських Націоналістів. Вона вважає, що українські націоналісти також не створили умов для повноцінного розвитку жінки: в підпільній боротьбі вони величали відданість і часто героїзм жінок, але не бачили для них місця в керівництві, і головну роль жінки вбачали у продовжуванні людського роду, береженні родинного вогнища і, очевидно, службі своєму народові. А втім, підкреслює авторка, "молоді жінки, які могли стати найпалкішими феміністками, ставали палкими націоналістками". В результаті, — пише авторка, — жінки в ОУН не мали змоги зосередити свою увагу і зусилля на основоположних правах рів-

ности і боротьбі за них. Тут хочеться згадати, що в той час, коли у постановах установчого Конгресу українських націоналістів з 1929 року справді не з'ясовано ставлення до жінки і її прав, цей недогляд виправив III Великий Надзвичайний Збір ОУН у 1943 р., що відбувся на українських землях під час німецької окупації України. В постановах того Збору, між іншим, читаємо, що ОУН бореться "за повну рівноправність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках, за вільний доступ жінки до всіх шкіл, до всіх професій, за першочергове право жінки на легшу працю" (*ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955*. Видання ЗЧ ОУН, 1955, стор. 110). Правда, авторка закінчує свою працю про жіночий рух на 1939 р., отже не могла включити цієї інформації.

Деякі оцінки Богачевської-Хом'як викликають застереження або сумніви — не в питаннях жіночого руху, але там, де йдеться про деякі фрагменти нашої найновішої історії. Ось так, наприклад, вона з'ясовує причини наших невдач під час революції 1917 і наступних років: "Крах УНР був результатом кількох факторів: мілітарної переваги більшовиків і сили їхньої пропаганди, недостатніх медичних засобів і мілітарної допомоги, врешті, особливо успішної більшовицької пенетрації петлюрівського табору". Ніхто не має сумніву відносно мілітарної і пропагандивної переваги більшовиків, так само щодо того, що упадок УНР стався також в результаті того, що західні демократії її ігнорували, що без потрібних ліків пошесті нищили наші армії. Не можна також сумніватися, що більшовики намагалися проникнути в кола УНР і могли мати деякі успіхи. Але авторка говорить про особливо успішні дії більшовицької агентури і не посилається на ніякі джерела. Це залишає багато питань.

Викликають також сумніви думки авторки щодо політики деяких польських діячів стосовно до українського народу у міжвоєнному періоді. Вона пише, що Броніслав Перацький, польський міністер внутрішніх справ, який згинув з рук ОУН, ставився "помірковано прихильно до українців", що польський політичний діяч "Голувко і Перацький були прихильниками порозуміння з українцями", що волинський воєвода Генрик Юзефський у своїх окремих діях "вів політику співпраці з українцями". Авторка негативно оцінює вбивство Перацького, як і взагалі політику індивідуального терору чи тероризму і пригадує, що так тоді поставилися до цього легальні українські політичні партії, а також митрополит Андрей Шептицький в першу чергу з моральних причин. Це зрозуміло. Зрештою, говоримо при кінці XX століття про події півстолітньої давности і в зовсім іншій ситуації в світі. Але й в світлі минулого правда така, що політика польських діячів типу Перацького і Юзефського не була прихильна до українців, що в кращому разі вони змагали до державно-політичної асиміляції українського населення Польщі, а в гір-

шому, етнічно-культурної — шляхом систематичного знищування клітин організованого українського життя. В *Енциклопедії українознавства*, т. 6, про Перацького читаємо: "Як мін. без портфеля (1930-31) і мін. внутр. справ (з 1931) вів політику репресій щодо українців". А про Юзефського ця ж *Енциклопедія українознавства* так пише (том 10): "Ю. один з творців концепції відмежування Волині від Галичини (т. зв. "Сокальський кордон") і прихильник політики держ. асиміляції українців у Польщі дорогою ліквідації всіх укр. товариств, які підлягали централізму у Львові (т-ва "Просвіта", кооперації, молочарських кооперативів тощо), та заборони на Волині гал. укр. преси, яку мав заступити видаваний ним польс. мовою безплатний тижневик "Wolyn" (1926-34)".

Врешті питання програмових поглядів Євгена Коновальця. Авторка пише, що "Коновалець, засновник Української Військової Організації (УВО), не з усім погоджувався в програмі ОУН, хоч ОУН виступала як прямий наслідник УВО". Оскільки за цим твердженням немає посилання на джерела, залишаються тільки здогади. Відомо, наприклад, що у спірних питаннях Коновалець за своєю вдачею, шукав своєрідного компромісу, консенсусу, відомо, що він не був прихильником ідеї "вождівства", що він зустрічався з діячами українських легальних політичних партій, які ОУН поборювали, що, як пише авторка, він підтримував також контакт з головою Союзу Українок. Але, з другого боку, треба пам'ятати, що Коновальця вибрали головою новоствореної у 1929 році ОУН на її віденському конгресі, де, власне, схвалено постанови, в яких сказано, що ОУН "побудована на засадах всеукраїнства, надпартійності і монархізму" та що вона протиставляє свою діяльність "всім партійним і класовим угрупуванням" (*ОУН в світлі постанов Великого Зборів..*, стор. 6, 15). На цьому пості голови Проводу ОУН Коновалець залишався впродовж наступних дев'яти років аж до своєї смерті (23 травня 1938). Тільки що кінцеві акценти в програмі ОУН в напрямі формації інтегрального чи тоталітарного типу розставлено вже після смерті Коновальця на II Великому Зборі ОУН в Римі, коли в устрій ОУН внесено нову постанову про її нового голову, полк. Андрія Мельника, як "вождя Нації". На шастя, порівняно дуже скоро, вже в 1943 р., стався зворот однієї частини розколеної ОУН в напрямі демократії і політичного та світоглядного плюралізму, що було схвалено в постанові III, згаданого вже, Великого Надзвичайного Збору ОУН в Україні під час німецької окупації.

Зрозуміло, що критичні кінцеві зауваження ні в чому не міняють думку рецензента про те, що праця Марти Богачевської-Хом'як про українське жіноцтво — це одне з найцінніших досліджень з нашої найновішої історії. Це також піонерська праця.

Мирослав Прокоп

ЖУРНАЛ «УКРАЇНА»: ОБЛИЧЧЯМ ДО ПРАВДИ

Ось уже майже 50 років у Києві виходить громадсько-політичний і літературно-художній ілюстрований журнал *Україна*. Заснований як місячник, він згодом став двотижневим виданням, а від 1963 року — тижневиком. Публікації *України* стосуються різних сфер життя республіки — від економіки, культури, екології до проблем рідної мови та молодії сім'ї. Помітно змінився журнал за роки гласности й перебудови. Про це свідчать і листи читачів, і — що не менш важливо — зростання тиражу. Микола Мельник з Рівного запевняє, що він говорить не тільки від себе: "Ваш журнал завдяки статтям із серії «Пам'ять совісті», «Гетьмани України», спогадам, «Картинній галереї», іншим публікаціям став настільки популярний і рідкісний, що його дістати у кіосках майже неможливо. Про це я Вас чесно і радісно запевняю. Тому спасибі Вам від імені всіх наших ровенчан за цю святу, нелегку працю відродження". Іван Угрин із Скали-Подільської, що на Тернопільщині, зазначає: "Журнал *Україна* на сучасному етапі дійсно віддзеркалює Україну. В журналі друкується правда, за яку раніше карали". Звичайно на першу сторінку кольорової обкладинки тижневик вносить фотографію на актуальну тему в житті республіки, а якщо це портретний знімок, — то неодмінно людини, про яку говорять, яку знають, а то й люблять. Тема лицьової сторінки має своє продовження в середині журналу — переважно це або "Актуальний репортаж", або "З погляду *України*", "Подорожі", "Пам'ять совісті" тощо. Як, приміром, у ч. 23, де тижневик розповів про 50-тисячну екологічну демонстрацію на Хрещатику, приурочену до Дня Землі та четвертої річниці трагедії Чорнобиля. Обличчя 25-го числа журналу — картина художника Івана Сколоздри "Наша слава не вмере, не поляже", а наступні сторінки — розповідь про битву під Берестечком 1651 року, про заповідник "Козацькі могили" та про нашу історичну пам'ять — не завжди шанобливу й не завжди діяльну.

Рубрики "Позиція", "Ділове інтерв'ю", "Лабораторія соціальних досліджень" висвітлюють проблеми та болі нашого часу. Народний депутат УРСР, доцент архітектури Лариса Скорик у розмові з кореспондентом журналу (ч. 25), не обминаючи гострих кутів щодо оновлення життя в республіці, твердо переконана — треба починати з проголошення державного суверенітету України та прийняття закону про владу і власність. Події, які відійшли в минуле, але й досі являють нам усе нові й нові знаки беззаконня, свавілля, бездуховності, знаходять віддзеркалення в матеріалах, що їх *Україна* друкує постійно під промовистими рубриками "Гласність", "При відчинених вікнах", "Сповідь". Колишній перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест запевняє читачів:

"Все, що скоїться, я передбачав" — і щедро ділиться роздумами про свої кращі дні, дає відверті характеристики своєму часові та його головним дійовим особам (чч. 21-23). Вже кілька разів побачила світ нова рубрика "З юридичним штампом: злочинність", під якою тижневик друкує публіцистику, спогади, листи політв'язнів брежнєвської доби, документи, що стали причиною суду та ув'язнення: Олеся Бердника (чч. 9-10), Валерія Марченка (чч. 19-21), Миколи Руденка (ч. 24). Ще одне ім'я в цій низці — Василь Стус: стаття пор національне питання на Україні та сторінки з табірною зошта (чч. 22, 23, 25).

Рубрика "Чиста криниця" повертає читачам призабуті імена, знайомить сучасника з творчістю людей, котрі з незалежних від них причин не змогли вчасно поділитися із співвітчизниками художнім відкриттям світу. Серед імен — Святослав Гординський і Олег Ольжич (чч. 16 і 29 за 1989 рік), Василь Лісовий (ч. 16), Леонід Мосендз (ч. 18), Євген Сверстюк (ч. 26), Галина Орлівна (ч. 29).

Повернення українському народові його історії, його видатних постатей — так можна охарактеризувати серію "Гетьмани України", яку журнал розпочав з першого цьогорічного числа. Це нариси відомого історика XIX-XX століть Володимира Антоновича та живописні або графічні портрети гетьманів, які журнал вміщує на цілу сторінку. Вже вийшли розповіді про Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Юрася Хмельниченка, Івана Виговського, Павла Тетерю, Демка Многогрішного (чч. 1, 5, 10, 14, 21, 26). Тижневик і раніше вміщував матеріали про українську діаспору, а тепер публікації про наших земляків можна знайти мало не в кожному числі. А в ч. 20 *Україна* третину своєї площі надала країнам з Австралії. Усе там є — й інтерв'ю, і поезія, й оповідання, й подорожній нарис, і спогади, і кольорові знімки. Ще одна помітна публікація під цією рубрикою "Діти твої, Україно" — кольорова вкладка з репродукціями творів Якова Гніздовського та ґрунтовна стаття Богдана Певного про художника (ч. 25). З віршами та витинанками Віри Вовк з Бразилії читачі мали шасливу нагоду ознайомитися в ч. 17. Зросла зацікавленість зарубіжних українців до публікацій журналу, про що свідчать їхні листи до редакції. Трапляються з-поміж них і сердиті, але переважають сердечні, теплі, доброзичливі. В ч. 12 *Україна* вмістила листа 97-річного Мирона Сурмача, котрий виїхав з батьківщини ще 1910 року, а тепер мешкає у Сполучених Штатах, у містечку Седл Ривер, яке він називає Сурмачівкою, штат Нью-Джерзі. Має із сином книгарню "Сурма Бук енд Мюзік". Та процитуємо його дослівно: "Люблю все читати, що приходить з України. Україна мені дорога, Україна росте, розвивається... Не можу втерпіти, щоб не похвалитися, з якою великою приємністю читаю *Вісті з України*, журнал *Україна* і *Юкрейн, Всесвіт, Наука і суспільство*..." Та не менш

цінна для читачів *України* була й подальша розповідь про своє життя: "Мешкаю в сусідстві колишнього президента Річарда Ніксона. Йому доставляю бджолині продукти зі своєї пасіки... Люблю свою пасіку, люблю оголошувати і продавати бджолині продукти, мед, бджолину пергу, прополіс і маточне молочко, вірю, що це помагає бути здоровшим, як хто не затруєє себе тютюном, горілкою, цукром, сіллю. Треба мати більші груди, як живіт, то будете жити не менше сто літ. Треба тримати голову в холоді, живіт в голоді, ноги в теплі, щоб жити сто літ на землі". Дуже слушні поради, тим паче, коли ми їх чуємо від людини, котра не з чуток знає таємниці молодости. Нарешті настав час, коли журнал зміг правдиво розповісти про українців, які живуть компактно за межами республіки на території Радянського Союзу. Це серія ілюстрованих нарисів про наших земляків із Зеленого Клину, що в Приморському краї (чч. 17, 19, 23, 26). Та це тільки перші ластівки. На читачів чекають розповіді про українців у Казахстані, на Кубані, у Прибалтиці. Публікації ж про далекосхідних українців вже тепер відлунюють добром у спраглих за батьківщиною душах людей. Вони пишуть до редакції, діляться своїми найпотаємнішими мріями, просять допомогти у вивченні рідної мови. Українці із Спаська-Дальнього надіслали на адресу *України* 750 карбованців, які вони зібрали, щоб допомогти багатодітним родинам із чорнобильської зони, а нещодавно знову надіслали 900 карбованців. Журнал виконав доручення земляків і передав гроші трьом родинам з Народицького району Житомирської області й розповів про життя цих людей у нарисі "Одними долями" (ч. 29). Художня література в журналі — це поезія і проза, гумор і сатира сучасних українських авторів. Цей розділ видання істотно доповнюють сторінки "Бібліотечки *України*", на яких вміщуються твори з продовженням. Три сторінки в кожному числі за рік складуть своєрідну 150-сторінкову книжку формату журналу обсягом близько 50 друкованих аркушів — за змістом вельми цікавої, за характером — розмаїтої, за вартістю — вже сплаченої. Для колекціонера така книжка-саморобка — просто знахідка.

Якщо вже згадали про колекціонерів, то скажемо ще про один розділ журналу, котрий неабияк прислужується шанувальникам мистецтва. 52 кольорові вкладки на рік, кілька репродукцій відомих полотен з рубрики "Читач просив надрукувати" — це більш як 200-сторінковий альбом художніх творів різних епох.

Які ще матеріяли останнього часу мали найбільший резонанс у читачів *України*? Поезії Михайла Саченка (ч. 13) і Оксани Забужко (ч. 25), розповідь про лікаря-травника з Криму Валерія Гіперборійського (ч. 15), нариси про лавреатів фестивалю "Червона рута" Марійку Бурмаку (ч. 23), сестричку Віку (ч. 16), Андрія Миколайчука (ч. 29), інтерв'ю з астрологами Павлом і Тамарою Глобами (ч. 13),

діялог поета Івана Малковича та співака й композитора Тараса Петриненка про національну самосвідомість в українській історії, сучасній музиці та пісні (ч. 22), "Круглий стіл" — про сучасну українську національну філософію (ч. 24), інтерв'ю з режисером фільму "Іван Миколайчук. Тризна" Василем Вітром (ч. 24)...

Відгукуючись на публікацію про одного з в'язнів сумління ще недавніх літ, читачка з міста Сміли, яка підписалася "Валентина Осинська, радянська вчителька", у листі до редакції пише: "Спасибі Вам за такі публікації, за висвітлення цих страшних подій у нашому такому недалекому минулому, за те, що оприлюднюєте ці страшні реалії нашого буття. Боронь Боже, повторитись усьому цьому! Бо воно наклало великі шрами на наші душі. Воістину — очишаймось".

Це відгук на публікацію нехай і не про далеке, але вже минуле. А що пишуть читачі про матеріали, пов'язані з нинішнім днем. Ось найсвіжіший відгук. Л. Падун-Лук'янова з Києва на листівці надіслала кілька слів, але вони промовисті й точні.

Багато цікавих матеріалів у ч. 25, проте хочеться відзначити інтерв'ю Лариси Скорик — справжнього народного депутата Української РСР! Хай перемагає в нашому парламенті, долає перепони меншість за кількістю — велика і значна за якістю!

Коли Ви читатиме найсвіжіше число "Україна", пам'ятайте, що ще сім чисел перебувають у дорозі до Вас — саме стільки чисел одночасно готуються до друку. І в кожному з них неодмінно буде матеріал, який для Вас буде відкриттям. Запитаєте, а чому б не випустити число-відкриття? Ідея приваблива. Та й прагненням ідеалу журналісти *України* не обділені. І ті їхні творчі зусилля подвоюються, потрояться, коли вони знатимуть, що тижневик чекають, що його читають і перечитують усе більше й більше людей, не байдужих до всього, що складає поняття Україна: історія її народу, гострі протиріччя сучасного розвитку, перспектива на ближчі роки і на майбутнє... Читають в Україні, в Радянському Союзі, в багатьох країнах світу, де живуть нині співвітчизники, небайдужі до тих процесів оновлення, якими живе Україна.

Щонайкращий спосіб постійно підтримувати зв'язок із журналом — стати його передплатником.

Журнал *Україна* може стати у пригоді також діловим людям на Заході. Він готовий систематично вміщувати на своїх сторінках кольорову та чорно-білу, текстову і художньо оформлену рекламу продукції, товарів та послуг, які можуть зацікавити людей на Україні і в СРСР, а також громадян зарубіжних країн. Оплата реклами — за домовленістю. Нагадуємо: журнал виходить тиражем 130 тисяч примірників і поширюється переважно на Україні, він має передплатників в усіх республіках Радянського Союзу та більш як у 30 зарубіжних країнах.

А. Михайленко

Bohdan Nahaylo and Victor Swoboda. SOVIET DISUNION: A HISTORY OF THE NATIONALITIES PROBLEM IN THE USSR. Hamish Hamilton, London, 1990.

Богдан Нагайло, Віктор Свобода. РАДЯНСЬКЕ РОЗ'ЄДНАННЯ: ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ В СРСР. Геміш Гамільтон, Лондон, 1990.

Книжка *Радянське роз'єднання: історія національного питання в СРСР* — це вміле поєднання солідних джерельних досліджень, які творять історичну підставу для розгляду сучасних міжнаціональних відносин і політики Кремля до більших і менших національностей, які творять Радянський Союз, та винахідливого зіставлення і аналізу сучасних проблем. Щоб дати читачеві відповідну історичну перспективу, Віктор Свобода написав вісім розділів, які впроваджують читача у проблему нації, держави і імперії в Східній Європі, на Кавказі і в Центральній Азії. Звичайно, наголос автора падає на період післяжовтневої революції та на ленінсько-сталінські варіанти підходу до національного питання. Тут політика насильства, а то й геноциду супроти неросійських народів, головню проти українського, точно виведена і задокументована.

Можна б дещо не погодитися зі спробою автора впровадити нове поняття для пояснення міжнаціональних відносин п. н. "національний контракт". Такого в дійсності не було, поскільки контракт може бути між рівними або суверенними контрагентами. "Національний контракт", твердить автор, це ніщо інше як диктат переможця, про який писав Антонов-Овсєєнко у своїх спогадах *Воспоминания о гражданской войне*. За його словами, комуністичну владу встановлювала Червона армія, яка підтримувала її на вістрях своїх штиків. Жодного контракту тут не було, хібащо декларації Леніна на право самовизначення і політичну незалежність (стор. 15) чи пізніші партійні тези (8-16 березня 1921) в справі національного питання вважати за непряме домовлення. Навряд чи така постанова питання відповідає дійсності і пояснює розвиток подій в СРСР, які від самого початку відзначалися централізацією, яка перетворилася в імперіяльні відомства, що, зрештою, підтверджує автор у своїх висновках. Він пише, що вже 1920 року Ленін вважав федерацію (яка, до речі, ще не була створена) за перехідне явище на шляху до цілковитого об'єднання (стор. 48).

Друга частина книжки, автором якої є Богдан Нагайло, аналізує проблеми національних відносин після смерти Сталіна. З великою ерудицією автор впроваджує читача в лабіринти національного питання в імперських масштабах, спиняючись на таких ключевих питаннях як "злиття націй" та постання

опозиційного руху. Найбільше місця у своїй праці присвячує Нагайло розвиткові подій від 1985 року. Це природно, бо саме в добі Горбачова відбулися і продовжують відбуватися найбільш революційні події, які потрясли Радянський Союз до самих його основ. Цим процесам присвятив автор чотири розділи, переконливо доводячи, що хоч Горбачов осягнув одну зі своїх програм, але перебудова залишилася далі ілюзорною. Звичайно, хоч "гласність", — це ще не свобода слова, все ж таки, як доводить автор, суспільство СРСР здобуло значних досягнень в політичному та громадському житті.

Це й призвело до конституційної кризи, коли народи Прибалтики, Кавказу, України, Білорусії та Молдавії проголосили свою суверенність і роблять заходи поширити свої повноваження. Беручи до уваги такий стан речей, питання існування Радянського Союзу залишається відкритим. На думку Нагайла, однак, існування імперії і правдивої демократії є несумісними.

Книжка Нагайла і Свободи, хоч продукт багатьох років праці, вражає своєю свіжістю підходу та актуальністю. В читача створюється враження, що автори вже від самого початку свого задуму зрозуміли нюанси динаміки міжнародних відносин і політики центру імперії. За це належить їм наше признание.

Тарас Гунчак

Piaseckyj, Oksana. BIBLIOGRAPHY OF UKRAINIAN LITERATURE IN ENGLISH AND FRENCH: TRANSLATIONS AND CRITICAL WORKS (1950-1986). Ottawa, London, Paris: Univ. of Ottawa Press, 1989. 388 p.

Кожному, хто не раз потребував шукати переклади творів української літератури, мабуть, здасться, що від 1950 р. їх появилося не так багато. Та доповнюючи попередні праці інших (Р. Леванського, О. Кравченюка, Р. Вереса і М. Гарнавської), Оксана Пясецька знайшла досить велику кількість назв, особливо перекладів на англійську мову. Французькі переклади справді дуже нечасті. Застосувавши класифікацію за добами, авторів у *Бібліографії* погруповано так: українська література часів Київського періоду, тоді йде доба від XIII до XVIII століття, період новітньої літератури, радянська література та література українців у діаспорі. Дуже влучно підібрано як групу період новітньої літератури, бо таким чином туди входять і Леся Українка, і Володимир Винниченко, і Олександр Олесь, і Богдан Ігор Антонич.

Бібліографічні назви подано за авторами (разом з їхніми датами народження і смерті). Тоді перелічено збірки, антології чи окремі книжки даного автора (наприклад, про Т. Шевченка їх 19) і подано списки окремих авторів (108 творів Тараса Шевченка, 15 — Ігоря Калинця) у різних перекладах. Спершу вказано українську назву твору в транслітерації. Це дуже важливо і зручно для користування, бо не раз назви перекладів далекі від назв оригіналу. Окремі твори даного автора погруповані за жанрами, що теж дуже зручно при користуванні *Бібліографією*. Прикінці такого списку перелічено критичні праці про кожного автора англійською чи французькою мовами, якщо такі є (про Тараса Шевченка їх 158, про Миколу Хвильового чи Володимира Винниченка по 10).

При перечитуванні збірника дещо незручно шукати інформацію про даний твір, якщо він поміщений в одній із 21 антології, що названі на початку підрозділу про дану добу, або уточнити, де появилася дана критична стаття (в одному із перелічених 31 збірника); у таких випадках під даним гаслом подано тільки назву збірника, без дальших головних бібліографічних інформацій (бо вони на початку підрозділу). Це дещо сповільнює користування. Дуже влучно подано окремий індекс авторів літературних творів, а окремий індекс авторів критичних праць. Шкода, що не зроблено ще й індексу перекладачів — це не є конечним, але для деяких праць було б ідеально допоміжним джерелом. Як зазначає О. Пясецька, серед найбільш заслужених перекладачів — В. Кірконнел, К. Андрусишен, Вера Рич, П. Кунді, Юрій Луцький, Ю. Ткач і ще кільканадцять осіб. Серед авторів критичних праць про письменників знаходимо тільки Юрія Луцького, Леоніда Рудницького і Данила Струка, що мають по 10 назв. Ці списки показують, що хоч книжка з бібліографічними інформаціями за 36 років має 388 сторінок, все ж таки перекладів ще замало, їх ще дуже потрібно. Потрібно також мати такі доповнюючі збірники що десять років. Оксана Пясецька, бібліотекар Оттавського університету, провела велику працю і зробила її дуже солідно, акуратно і з любов'ю. У такому збірнику, повному численних деталей, інформацій, звичайно трапляються якісь неточності. Тут вони зведені справді до мінімуму (тільки кілька дат неточні; пропущено один журнал, що мав досить велику добірку перекладів В. Стуса, — *Focus on Ukraine*, осінь 1985). До списку не включено газет, а саме *The Ukrainian Weekly* помістила кілька дуже добрих перекладів. Такі джерела повинна б збирати якась інституція, а в наших обставинах кілька завзятих спеціалістів роблять це індивідуально. І таку справу Оксана Пясецька виконала дуже успішно.

Л. М. Л. О.

З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ СТАТТІ

У київському журналі іноземної літератури *Всесвіт*, липень 1989 р. появилася стаття Юрія Покальчука "Українці та українська література в Аргентині". Живучи в Аргентині, мене зацікавило, як інформують громадськість України, особливо нині, в часи гласности й перебудови, про літературне життя українців у цій країні, тож і перечитав я цю статтю уважно.

З сумом прийшлося ствердити, що для деяких наших земляків в Україні в дійсності нічого не змінилося. Декляруючи себе беззастережними послідовниками гласности й перебудови, вони неспроможні говорити чи писати, наприклад, про літературу без політичної оцінки її, або видавців, як прихильних або ворожих до радянської системи, показуючи при тому, що вони й далі "вірою і правдою" стоять на услугах старого радянського режиму.

Трудно знати, що у людини взагалі, а у уявленої у радянській системі часів Сталіна й Брежнєва зокрема, лежить на серці, а що "на язичі". Але беручи до уваги, що вже минули ті часи, коли за сказане чи написане слово грозили різні неприємності, включно з втратою праці й позбавленням волі, розглядатимемо згадану статтю на основі написаного, без огляду на те, чи думки, висловлені в ній, є ширими, чи ні.

Як вказує сам заголовок, статтю можна поділити на дві частини: одна — це загальна характеристика українського поселення в Аргентині, а друга — її літературна діяльність. Цю другу можна б краще назвати культурною діяльністю, бо ж хіба побудова пам'ятників, найменування вулиць чи площ назвами з українською тематикою чи видання поштових марок з портретом Шевченка до літератури не належать, та це могло б, як то кажуть, пройти. Але автор заторкує інші, важливіші теми, при чому одні факти насвітлює неправдиво, а інші промовчує. Тому пропонуємо читачеві розгляд самої статті з деякими заввагами та коментарями.

Описуючи українську еміграцію в Аргентині, автор згадує про релігійні розмежування і правильно твердить, що "церква за кордоном є однією з головних ниток, які пов'язують емігранта з батьківщиною," але при тому пише тільки про Російську Православну Церкву московської патріярхії, довкола якої ніби гуртується більшість українських емігрантів, та ще мимоходом згадує про існування уніятської Церкви. А треба було повідомити, що існує також еміграційна Російська Православна Церква, до якої учащає незначна кількість емігрантів з України, а зокрема, що існує Укра-

їнська Католицька Церква, Українська Автокефальна Православна Церква й Українська Євангелістська Церква, і що більшість українських поселенців гуртується таки навколо Української Католицької Церкви, яка почала свою працю в Аргентині ще у 1908 році. Від 1961 року очолює її єпископ Андрій Сапеляк. Має вона коло 50 храмів, 13 монастирів, близько 20 священників та 90 монахинь. При її соборі у Буенос Айресі діє філія Українського католицького університету з відділом славістики й україністики, а також, як і при більшості українських католицьких парафій, працює школа українознавства для молоді та різні мирянські організації. Для порівняння варто знати, що всіх православних храмів, російських та українських, залежних від московського патріарха і незалежних від нього, буде заледве дещо більше десяти. А 1000-літній ювілей Хрещення Руси-України дав нагоду українцям, через Українську Католицьку Церкву, поінформувати аргентинський та південноамериканський світ про Україну та її проблематику, в першу чергу при нагоді відвідання українського собору Папою Іваном Павлом II, а відтак через побудову українських храмів у різних провінціях країни, через торжественні Богослуження, в одному з яких взяв участь весь аргентинський єпископат (80 єпископів, архієпископів та кардиналів), як і через відповідні заходи, щоб тутешній уряд видав закон (ч. 442), яким проголошено відзначення 1000-ліття київського християнства в інтересах аргентинської держави.

Але вже зовсім викривленим є образ організованого громадського життя поселенців, що його автор статті представляє читачеві *Всесвіту*. Правда, описуючи громадське життя прорадянської еміграції, він не згадує про українські товариства, а про "земляцькі клуби", тому що чисто українських товариств цієї орієнтації немає. До клубів ім. Горького, Островського чи навіть "Дніпро" належать, крім українців, яких є звичайно найбільше, також білоруси, росіяни, а навіть деякі балтійці, словом, усі, хто ласий на допомогу радянської амбасаді. Нині в тих клубах панує російська духовність та національна несвідомість. Коли, наприклад, після виступу фольклорного балету одного з цих товариств з українськими танцями у програмі телебачення, присутній журналіст запитав кількох членів балету, хто вони — українці чи росіяни, то йому відповіли, що це "все одно". За такий стан автор винуватить культурно-освітні організації УРСР. Чому? Адже в інтересах "суверенної" УРСР ніколи не було плекання національної свідомості серед українців ні в Україні, ні за кордоном. Може воно колись і змінилось, але покищо стан такий, як і був, а організація вивчення української мови біля православної церкви московського патріархату, проведена автором статті під час його перебування в Буенос Айресі, не дала бажаних наслідків.

Є й інші громадські об'єднання, чи, як тут звикли називати,

товариства, чисто українські, у членів яких немає сумніву, хто вони чи якого походження. Автор називає їх "антирадянськими", мабуть, за те, що вони хотіли б, щоб український народ був господарем у власній, від нікого незалежній державі. З цих товариств автор називає тільки два: "Просвіту" й "Відродження", а їх усіх є близько двох десятків, з яких, крім уже згаданих, треба було ще назвати: Українське Католицьке Об'єднання, Братство св. Покрови УАПЦ, Братство бувших Вояків 1-ої Дивізії УНА, Союз Українок, Об'єднання Жінок "Просвіти", Організація Українок "Відродження", молодечі: Український Пласт і Спілка Української Молоді, Товариство Українсько-Аргентинських Високошкільників. Усі вони з осідком у місті Буенос Айресі. Є ще Товариство "Сокіл" у Кордобі, Український Соціальний Клуб в Апостолесі, Товариство 27 серпня у Посадасі, Український Клуб в Обері та інші. Усі вони об'єднані в Українській Центральній Репрезентації. Виглядає, що автора непокоїть політична орієнтація цих товариств, хоч конкретно він пише тільки про "Просвіту" й "Відродження", які, за його словами, "були започатковані як безумовно антирадянські, але сьогодні, з початком перебудови та з розкриттям «білих плям» у нашій історії", він вважає, чи так його поінформовано, значна частина приналежних до цих товариств виявляють справжню зацікавленість життям Радянської України.

Тут, на мою думку, автор або грубо помиляється, чи то не знаючи історичних подій, чи із-за тенденційної їх інтерпретації, або став жертвою злої інформації. Треба знати, що, наприклад, члени найстаршого і найбільшого українського товариства "Просвіта", яке постало у 1924 році, спочатку ставилися дуже прихильно до радянської системи на Україні, головню в часи українізації, що її проводив Микола Скрипник до 1933 року. Але коли радянський уряд розпочав масове винищення свідомого українського активу, коли мільйони селян виморено голодом чи вивезено в Азію і коли все це, незважаючи на старання радянського режиму приховати цю трагедію перед світом, стало відомим в Аргентині, то ясно, що товариство "Просвіта" та й інші товариства, що постали у той час чи пізніше і були основані на базі любови до своєї батьківщини-України, мусіли стати "антирадянськими". Порівнюючи долю нашого народу з долею народів, серед яких вони жили, не могло не виникнути серед них обурення проти гноблення населення радянською системою, а рівночасно переконання, що тільки самостійна держава може забезпечити українському народові вільне і щасливе життя. Помиляється автор, коли твердить, що ця "націоналістична позиція" була спровокована "нездатним політичним мисленням [режиму УРСР], невмінням і небажанням придивитися уважніше до наших земляків за кордоном..." і т. п. Дійсною причиною було жахливе політичне й національне поневолення нашого

народу Леніном, Сталіном, Брежнєвим та їхніми послідовниками, що є напевно добре відоме авторові статті у *Всесвіті*.

Автор твердить, що лише найстарше покоління еміграції має глибокі антирадянські переконання і що українські газети самостійницького середовища:

... Щодо України... подають здебільшого повідомлення негативного характеру — аварії, катастрофи, а також новини про опозиційно настроєних осіб... Головне ж, що досі утримує багатьох на стародавніх, якщо не сказати старосвітських позиціях, — це цілковитий брак інформації з України, повне відсторонення від радянської дійсності, нерозуміння, незнання її. А з нашого боку (мабуть, комуністичного. — М. В.) — за давній, примітивний наступ на націоналістичні позиції, без врахування конкретної ситуації, конкретної аудиторії, можливих наслідків...

Врешті автор потішає себе тим, що, мовляв, "...значна частина тих, хто належить до українських еміграційних об'єднань (самостійницьких) виявляють справжню зацікавленість життям Радянської України, тими процесами, що відбуваються на батьківщині..." та що "... молодше покоління еміграції починає розуміти, що немає іншої, міфічної України, а є лише ця, радянська..."

Для українського читача західного світу коментарі цих цитат напевно були б зайві. Але маючи на увазі, що стаття була написана для читача в Україні, та ще й про маловідому українську еміграцію в Аргентині, то на деякі твердження й коментарі треба таки звернути увагу.

Українська еміграційна преса в Аргентині подає звичайно такі вістки, які цікавлять її читачів. А українські поселенці в цій країні, як і всі ті, що живуть за кордоном, зокрема національно свідомі, дуже пильно слідкують за усіма вістями з України, яких останнім часом в усіх засобах масової інформації чимраз більше. Та не шукають вони вісток негативного, а радше позитивного характеру. Їх радують реабілітації українських письменників, мистців, науковців, розкриття "білих плям" в історії України. Їх радує формування, може покищо дещо й несміливе, опозиції до уряду, бо вони знають з власного досвіду, набутого в середовищі, серед якого живуть, що здорова опозиція є запорукою доброго й чесного виконання влади. Їх зовсім не тішать катастрофи типу чорнобильської, ні невідомі захворювання дітей в Чернівцях, ні занецищення чи затруєння навколишнього середовища, ані авіаційні чи залізничні чи які б там не було аварії. Також не цікавлять їх вісті про "радісне, багате й щасливе" життя радянських громадян, бо про нього вони докладно знають з листування зі своїми рідними, що живуть в Україні. Вони знають, що такі вісті — це дешева пропаганда, якій давно вже ніхто не вірить, як і не вірить усяким

представникам радянського режиму, які останнім часом, ніби для підтвердження слів Ю. Покальчука ("...нещодавно товариство «Україна» зробило перші кроки в напрямі контактів з нашими латиноамериканськими земляками..."), почали кружляти між національно-свідомими українськими поселенцями Аргентини. Правда, трапляються одиниці, які, хоч, може, і недовіряють, але розраховуючи на можливу користь, або надіючись наївно на деякі обіцянки, дані з легкої руки, підтримують контакт з тими представниками. Але загал не вірить їм. Задовго радянська система послуговувалася брехнею, щоб тепер, отак з одного дня на другий, можна повірити її представникам. Українська громадськість в Аргентині радше схильна вірити тим, які в Україні боролися і далі борються проти нелюдського режиму і за це зазнали важких переслідувань і терпінь, до смерті включно. Що ж до концепту "мітичної" чи "реальної" України, то в наші часи це є поняття дуже релятивне. Найкращим прикладом тої релятивності можуть служити "народні демократії" Східної і Центральної Європи, і ніхто не може запевнити, що в найближчому майбутньому і радянську систему не зустрине та сама доля.

Це були б завваги відносно опису Покальчуком українського поселення в Аргентині. Щодо літературної його діяльності (ми тут зупинимось тільки на літературі, оминаючи коментування інших культурних виявів, про які згадує Покальчук), то її опис є більш зближений до дійсного стану, хоч і з численними промовчаннями і недоговорюваннями, чого, на мою думку, робити не слід. Автор правильно твердить, що "...минул час безапеляційно визначати всі видання еміграційних угруповань огулом, будь то твори Шевченка чи іспансько-український словник, як видання антирадянські й націоналістичні". Бо неважно хто, але що видав. Публікації Шевченка, словників чи І. Багряного *Буйний вітер*, чи *Історії УПА*, чи багато інших еміграційних видань напевно залишаться колись цінним вкладом головних бібліотек в Україні, тоді як всяку писанину про питання ідеології марксизму, ленінізму, сталінізму і т. п. викинуть на смітник. Далі автор пише: "...розглядаючи що і коли було видруковано в Аргентині з української літератури, я намагався виділити найкраще, найвагоміше, об'єктивно поцінувати зроблене і в тих випадках, коли це робилося під гаслами націоналістичними". Це правильний підхід, але для самої інформації варто подати хто і що саме зробив, щоб таким чином могли оцінити вклад у літературну ділянку окремих середовищ чи товариств.

Незважаючи на наші розшукування, нам не вдалося знайти в середовищі "прогресивної" еміграції письменників, поетів чи перекладачів, які б працювали для української літератури. Це середовище за весь час свого існування заледве спромоглося видати, на переломі тридцятих і сорскових років, кілька календарів

"Світло", у яких були надруковані деякі твори класиків української літератури (Шевченка, Франка, Лесі Українки та інших), а також деяких українських радянських письменників (Тичини, Рильського, Сосюри).

Серед "самостійницького" середовища деякі прояви літературної діяльності виникли ще у 30-их роках, про що й згадує Ю. Покальчук. Але ця діяльність значно посилилася з приїздом повоєнної еміграції 1946—1949 років, коли поселилися в Аргентині і працювали тут протягом довгих років такі прозаїки, поети й перекладачі:

Юрій Крохмалюк-Тис — письменник, автор багатьох історичних досліджень. Важливіші його твори "аргентинського періоду" — *Симфонія землі*, *Рейд у невідоме*, *Бої Хмельницького*. Писав українською та еспанською мовами.

Анатоль Галан — письменник-сатирик і журналіст. Видав понад десять збірок творів. В Аргентині появилася його збірка *Пашоші* і драма *Володар Страх*.

Олекса Сацюк — письменник. Головніші твори: повість *Смертососці*, оповідання *"Колоски"*, *"Похмілля богів"*, *"Златжолудь"*, п'єса *"Скрипка на камені"*. Переклав *Дон Сегундо Сомбра* Р. Гуіральдеса.

Євген Онацький — мемуарист і журналіст. Головніші праці: *У вічному місті*, *Очима душі — голосом серця*, *Записки українського журналіста*, *Мала українська енциклопедія*, *Українсько-італійський* та *Італійсько-український словник*.

Ігор Качуровський — поет, прозаїк, перекладач. Головніші твори: збірки поезій *У тихій гавані*, *Над світлим джерелом*, *Білий парус*, повісті *Шлях невідомого*, *Залізний куркуль*, *Дім над кручею*, переклади А. Сторні, Г. Льорки, Ф. Петрарки, наукові праці *Строфіка* й *Фоніка*.

Оксана Драгоманова — письменниця й перекладачка. Найбільший її твір — *По той бік світу*.

Марія Цуканова — письменниця. Головніші твори: *Бузковий цвіт* і *На грані двох світів*.

Нестор Величковський (Гриць Романтичний) — новеліст і гуморист. Висміював засмічування української мови еспанізмами. Його сатиричні твори вийшли окремою збіркою.

Крім згаданих, спорадично писали ще новелісти: Костянтин Бульдин, Олександр Білосвіт, Григорій Голян, Олексій Девлад, Оксана Керч, Володимир Куліш, Ліда Тауридзька, поети: Ярослав Назарик, Володимир Каплун, Юрій Лех; поети й перекладачі: Леонід Голоцван, Микола Шафовал; перекладачі: Володимир Котульський, Іван Любомирович. Більшість вищезгаданих письменників і перекладачів належали до "Спілки українських науковців, мистців і літераторів", яка проіснувала коло десяти років. Праці про-

заїків, поетів і перекладачів появлялися здебільша у місцевих українських часописах і журналах, але вони дали також поштовх до створення окремих видавництва. І так, починаючи з 1947-1948 рр. в Аргентині діяли такі українські видавництва:

а) "Полтава" — існувало від 1947 приблизно до 1957 року. Перевидало *Кобзар* Т. Шевченка, *Історію України* М. Аркаса та ряд інших книжок. Видавало літературний журнал *Пороги*.

б) В-во "Миколи Денисюка" — існувало від 1948 до 1956 року. Випустило ряд оригінальних творів високої мистецької вартости у серії "Літературна бібліотека" та переклад з еспанської на українську мову відомого роману аргентинського письменника Р. Гуіральдеса *Дон Сегундо Сомбра*, зробленого О. Сацюком. Видавало також суспільно-літературний журнал *Овид*.

в) В-во "Юліяна Середяка" — почало свою діяльність ще у 50-их роках, існує до сьогодні. Видало ряд цінних книжок, зокрема *Заповіт* Т. Шевченка мовами багатьох країн світу. Видавало журнал гумору й сатири *Мітла*.

г) Український Інформативно-Видавничий Інститут — друкував еспаномовні твори або переклади на еспанську мову, переважно публіцистичного або наукового характеру. З важливіших творів треба згадати: *Партизанка за залізною заслоною* Мартінеса Кодо, *Орликівська Конституція*, аналіза д-ра Б. Галайчука та ряд інших. Видавав також еспаномовний кварталник *Вільна Україна*.

Діяли ще й інші видавництва. Короткий час існувало в-во "Промінь". Видали по кілька книжок з літератури т-ва "Просвіта" й "Відродження". Філія українського католицького університету у Буенос Айресі перевидала цінну антологію української поезії О. Коваленка *Українська муза*, яка включає авторів XIX ст. і була видана вперше у Києві 1908 року. До видавничої діяльності можна зачислити ще й публікації календарів, які видавали т-ва "Просвіта", "Відродження", ОО. Василяни, в-во Ю. Середяка. В тих календарях друковано літературні праці, поезію і прозу різних українських авторів, переклади з інших мов. Були також автори, які писали і власним коштом видавали свої праці, або окремі особи, які власним трудом і коштом видавали і розповсюджували твори інших авторів, як це було з першим *Українсько-еспанським й Еспансько-українським словником*, що його опрацював Т. Петрів, а видав С. Мандзій ще у 30-их роках. Сьогодні готовий до друку великий "Еспансько-український та українсько-еспанський словник" Олександра Бунія, що чекає на свого видавця. Це був би такий загальний огляд української літератури в Аргентині. Думаю, що з нього громадськість в Україні довідалась би дещо більше і точніше, ніж зі статті Ю. Покальчука.

Михайло Василик

Про авторів

- Софія Майданська** — поетка і скрипачка, авторка збірок *Долоні континентів* (1979), *Похвала землі* (1981), *Терези* (1986), *Повноліття надії* (1988).
- Євген Пашковський** — автор першого роману "Свято", надрукованого у журналі *Дніпро*, чч. 9, 10, 1989.
- Йозеф Шкворецький** — професор англійської літератури Торонтського університету, знавець чеської літератури. Пише чеською та англійською мовами. Автор нагородженої повісти *Інженер людської душі*.
- Сергій Білокінь** — історик і дослідник української літератури й культури, автор багатьох праць з цих ділянок. Живе у Києві.
- Галина Скляренко** — кандидат мистецтвознавства, співпрацівник відділу образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Рильського Академії Наук УРСР, упорядник виставки "Три покоління українського живопису: 1960-1980 рр." та її каталогу. Живе у Києві.
- Олег Сидор** — кандидат мистецтвознавства, завідувачий відділом графіки Національного музею у Львові, автор численних мистецтвознавчих статей і розвідок. Живе у Львові.
- Романа Багрій** — доктор літературознавства, асистент-професора української літератури, культури і мови Йоркського університету в Торонто, редактор англомовного збірника *Відлуння гласности Радянської України*, 1989. Живе в Торонто.
- Сергій Кисельов** — автор з України, живе в Києві.
- Микола Рябчук** — літературний критик і публіцист. Живе в Києві.
- Віктор Сабаль** — економіст, журналіст, дослідник радянської тематики, живе в Німеччині.
- Наталя Ливицька-Холодна** — поетка, авторка кількох збірок поезій, біографічної розповіді про Т. Шевченка *Шлях велетня* (1955) та споминів *На грані двох епох* (1972). Живе біля Торонто, Канада.
- Іван Коропецький** — професор економіки Темпльського університету у Філядельфії. Його книжка *Development in the Shadow: Studies in Ukrainian Economics* (Едмонтон, Канада) і зредаговані ним матеріали Третьої конференції про українську економіку, *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays* (Кембрідж, МА), появляться цього року.

Щоб дані про авторів були якнайкомплектніші, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1990 РІК:

	ОДНО ЧИСЛО:	РІЧНО:
<i>Німеччина:</i>	9 DM	90 DM
<i>Великобританія:</i>	3 фунти	30 фунтів
<i>Канада:</i>	6 кан. дол.	60 кан. дол.
<i>всі інші країни:</i>	5 ам. дол.	50 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австра- лія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Канада:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Арген- тіна:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasylyk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>С. Ш. А.:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1116 Newark, NJ 07102-3892 [Tel.: (201) 622-0545] [Fax: (201) 622-1933]
<i>Велико- британія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL		
<i>Ізраїль:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam	<i>Швай- царія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вплат: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Telefon: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

Bankkonto: Deutsche Bank A. G. Postscheckkonto PSchA München
Promenadeplatz, 8000 München 2 Kto Nr. 22278-809
Kto Nr. 22/20457

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

АМЕРИКАНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ Ідеологічні основи американської політичної системи

*Статті і вибір
документів Романа Борковського*

1990, 124 стор. Обкладинка Ірини Ганкевич;
документи в перекладі з англійської; без-
кислотний папір.

ISBN 3-89278-020-X Ціна: 8,00 ам. доларів
*Наша найновіша публікація — зготована Ро-
маном Борковським збірка документів, які
дають читачеві огляд розвитку політичної
системи в Сполучених Штатах Америки, по-
чинаючи від піданглійського колоніального
періоду, аж до наших днів. До збірки укладач додав статті "Подвиг Вашинг-
тона — легенда і людина" та "Новий і праведний закон Вашингтона".*

* *Євген Сверстюк*: ПЕРЕБУДОВА ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ (Чорнобильська притча)

1990, 2 вид., 50 стор. ISBN 3-89278-023-4 Ціна: 5,00 ам. доларів
*Філософічний трактат відомого на Заході правозахисника, вченого психоло-
га, літературного критика, довголітнього в'язня радянської системи, тепер
діяча Руху та голови Української асоціації незалежної творчої інтелігенції.*

* «СУЧАСНІСТЬ» 1989, 12 — РУХ

1989, 320 стор., у твердій, ілюстрованій обклад. Ціна: 15,00 ам. доларів
*Поширене число грудневої книги (1989) місячника Сучасність (Т. Гунчак,
гол. ред.) вміщає документи ще з-перед, як і після відбуття Установчого
з'їзду Народного руху України за перебудову (8-10. 9. 1989, Київ), спогади
про хід засідань, виступи учасників, тексти доповідей. В збірці серед авто-
рів, членів Руху — представники офіційні і неформали, українці і неукраїнці.*

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Mullerstr. 33, Rgb.

8000 Munchen 5

Tel.: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933